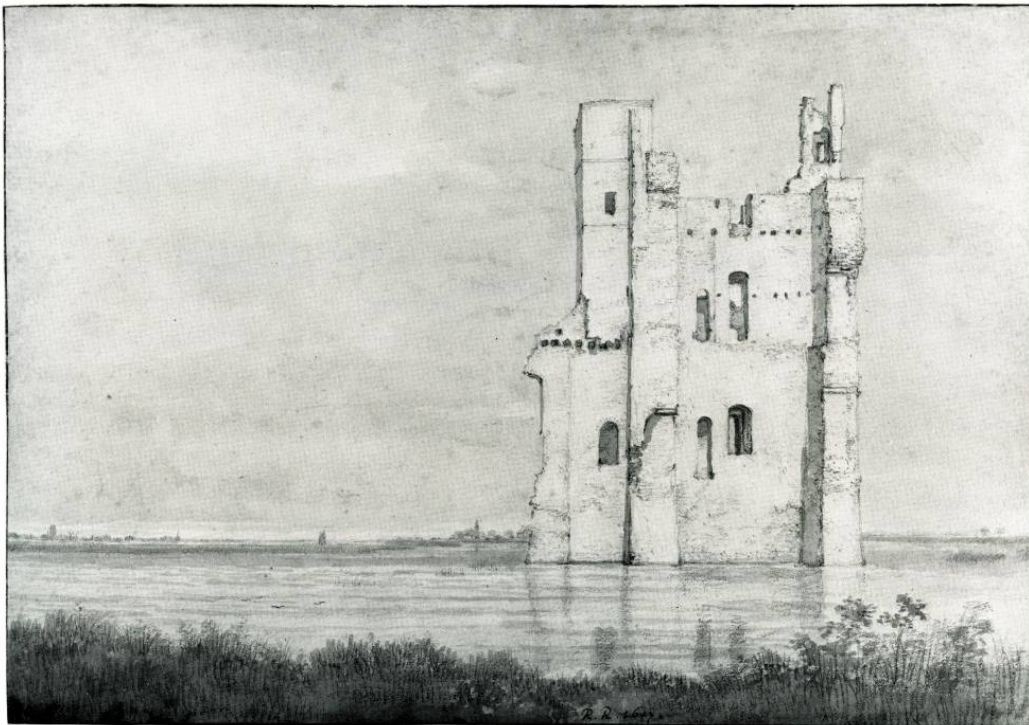

Bouwhistorisch onderzoek naar het Huis te Merwede

Auteur
Christine Weijs

2011

Gemeente Dordrecht
Afdeling Ruimtelijke Realisatie
Monumentenzorg & Archeologie

Colofon

Titel	Bouwhistorisch onderzoek naar Huis te Merwede
Rapportnummer	4
Datum	Januari 2011
Adres	Heer Daniëlspad 3313 AA Dordrecht
Kadastraal	Gemeente Dordrecht, sectie I, perceelnummer 2201 RDN coördinaten : X-coördinaat 108.461 / Y-coördinaat 426.067
Monumentenstatus	Rijksmonument nummer 14046. Monument sinds 09-03-1966
Auteur	C. Weijs, bouwhistoricus gemeente Dordrecht
Afbeeldingen	Voormalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), T. Hermans/RCE, P. Bos/Zock Design, H. van Duinen. Gemeente Dordrecht: N. Klaus, J. Hoevenberg, J. Nipius, C. Weijs
Redactie	D. Paalman
Uitgave	Gemeente Dordrecht, 2011
Gemeente Dordrecht Sector Stadsontwikkeling Afdeling Ruimtelijke Realisatie Monumentenzorg & Archeologie Postadres Postbus 8 3300 AA DORDRECHT Telefoon 078 6396402 E-mail monarch@dordrecht.nl Website www.dordrecht.nl/monumentenzorg	
© Gemeente Dordrecht, 2011	
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.	

Inhoud

Algemene gegevens en colofon	4
1 Inleiding	6
2 De bewoners van het Huis te Merwede	7
2.1 Het geslacht Van der Merwede	7
2.2 Een deftig huis	7
2.3 De naam Merwe(n) of Merwede	8
2.4 Een bloeitijd voor versterkte huizen en kastelen	9
3 Huis te Merwede op oude afbeeldingen	10
4 Bouwfasen	12
4.1 Archeologische opgravingen	12
4.2 Restauraties	14
4.3 Fase I – XIIIId. Een middeleeuwse burcht	14
4.4 Fase II – ca. 1335/1355 tot 1418. Een middeleeuws pronkkasteel	17
4.5 Fase III – 1418 tot heden: verval tot ruïne	19
5 Beschrijving en analyse	21
5.1 Bouwmassa	21
5.2 Funderingen	26
5.3 De westgevel en het spie- of arkeltorentje	30
5.4 De noordgevel	37
5.5 De zuidgevel	39
5.6 De restanten van vertrekken aan de zuidkant van de toren	40
5.7 De binnenzijde of het interieur	42
5.8 De trap in de toren	44
5.9 Een vergelijking van de muuropeningen	46
6 Waarderingen	47
7 Geraadpleegde bronnen en literatuur	49
Bijlage I Lijst van bewoners en eigenaren van het Huis te Merwede	50
Bijlage II Tekeningen en schetsen van de opgraving uit 1940-43	51
Bijlage III Vondsten van bouwmaterialen uit het Huis te Merwede, archeologische opgraving 1940-43	58
Bijlage IV Schetsen van de mogelijke vormen van het glas-in-lood	59
Bijlage V Aantekeningen van de restanten van de schuur in de Merwede	61

Algemene gegevens

Adres	: Heer Daniëlspad, 3311 AA Dordrecht
Kadastrale gegevens	: Sectie I, perceelnummer 2201
Monumentnummer	: Rijksmonument, 14046, sinds 09-03-1966
Rapport opgesteld door	: Christine Weijs, Gemeente Dordrecht, Bureau M&A
Datum	: Oktober 2010

Bouwgegevens

Bouwjaar / belangrijke verbouwing	: laatste kwart 13 ^e eeuw/1304 en 1335/1355
Opdrachtgever	: Daniël (vermoedelijk IV en VI) van der Merwede
Oorspronkelijke functie	: Kasteel / Versterkt huis
Huidige functie	: Ruïne

Redengevende omschrijving

Opgesteld door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

RUÏNE van het Huis te Merwede. Overblijfsel van het kasteel der Heren van der Merwede ten noordoosten van de stad. Verwoest waarschijnlijk bij de St. Elisabethsvloed in 1421.

De ruïne bestaat uit een gedeelte van een zware toren (XIV), aan de buitenzijde versierd met vlechtwerkpatronen van verglaasde steen. Uitgekraagd spietorentje en resten van een gemetselde trap.

Objecten van algemeen belang wegens bijzondere oudheidkundige en kunsthistorische waarde.

Afb. 1 Huidige situatie volgens Flexigis gemeente Dordrecht

Afb. 2 Kadastrale minuut 1832, rechts een detail uit het 3^e blad.

Afb. 3 Detail uit de Kadastrale Minuut waarop meerdere gebouwen te zien zijn. Volgens de OAT (Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel) is nr. 51 een schuur en hooiberg, nr 52 duidt het erf aan en nr. 53 (a t/m h) is water en rietlanden, laagland en hakhout. Het rondje is mogelijk ook een hooiberg.

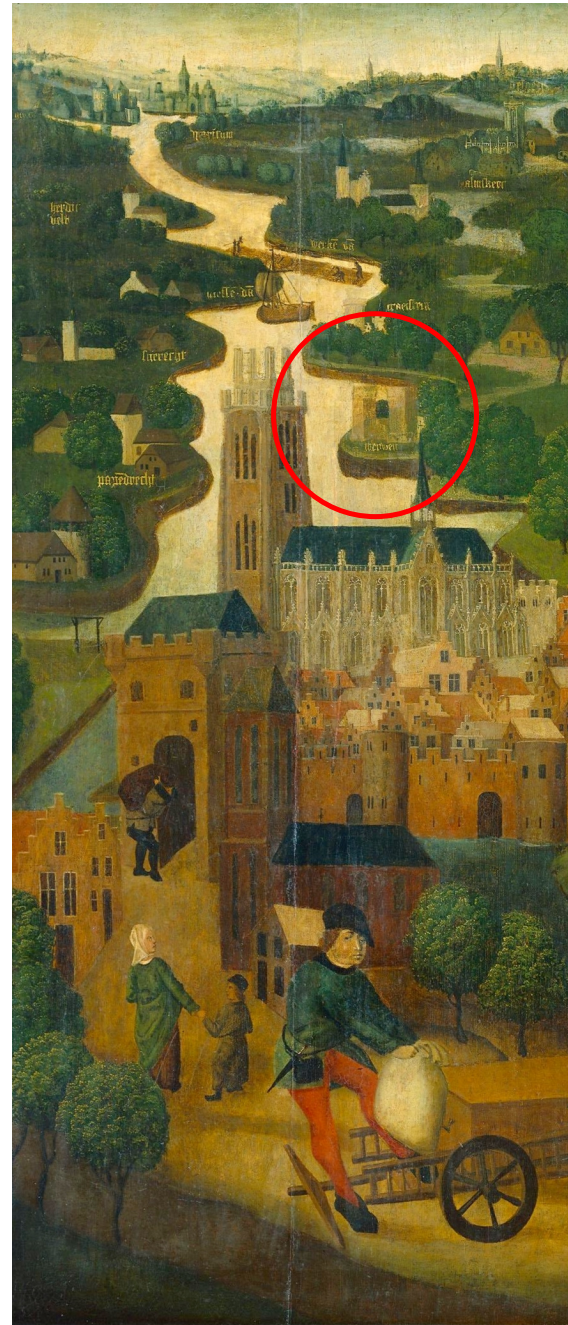
1. Inleiding

Ten oosten van de stad Dordrecht aan de Merwede staat al sinds 1418 de ruïne van het Huis te Merwede. Het eerste huis is rond 1300 strategisch gebouwd op een knooppunt van de rivieren de Merwede, de Noord en de Oude Maas. Nu staat er alleen nog een deel van het hoogopgaande muurwerk van een van de hoofdtorens, beroemd om zijn metersdikke muren die versierd zijn met een uniek ruitpatroon van verglaasde stenen. Talloze malen is deze ruïne vastgelegd op schilderijen, tekeningen en foto's en er zijn diverse archeologische en historische onderzoeken gedaan.

Een diepgaand bouwhistorisch onderzoek is nooit uitgevoerd. Na 600 jaar wil de gemeente Dordrecht deze leemte in kennis over het Huis te Merwede vullen. Dit onderzoek beschrijft de ruïne in zijn huidige toestand. Wie goed kijkt ziet talloze bouwsporen, die meer licht kunnen werpen op de bouwgeschiedenis van het huis. Omdat er in het verleden al veel is gepubliceerd over archeologisch en historisch onderzoek, besteedt dit bouwhistorisch rapport slechts beknopt aandacht aan de bewonersgeschiedenis¹.

Wel is voor dit onderzoek iets systematischer gekeken naar oude prenten en schilderijen, omdat die soms een nieuw licht kunnen werpen op het bouwwerk. Enige voorzichtigheid blijft nodig, omdat de artistieke vrijheid van de kunstenaar de werkelijkheid soms kan verdraaien.

Onmisbaar voor dit onderzoek was de hulp van velen, in het bijzonder T. Hermans (RCE) en E. Orsel (gemeente Leiden) voor hun vakkundige kennis van Nederlandse kastelen, Per Bos voor zijn foto's en de prachtige 3D tekening en de collega's van het Bureau Monumentenzorg & Archeologie.

Afb. 4 Het St. Elisabethsaltaar, 1470-1490, waarop de eerste afbeelding van het Huis te Merwen.

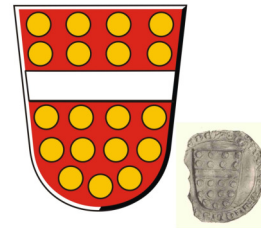
¹ Lenselink W.H., *De heren van der Merwede, 1243-1403*. In: *Hollandse studiën* 3, Haarlem 1972, pp. 7-66

2. De bewoners van het Huis te Merwede

2.1 Het geslacht Van der Merwede

Het Huis te Merwede werd beheerd en bewoond door de Heren Van der Merwede. Deze familie had het huis in leen van de Zeeuwse heren van Putten en Strijen en na 1371 van de graven van Holland.

De eerste vermelding van het geslacht van der Merwede is uit 1243, waarin een Daniël wordt genoemd als dominus. Een dominus is een soort grafelijke ambtenaar van burgerlijke afkomst die wist op te klimmen tot het niveau van de lagere adel. De Van der Merwedes waren waarschijnlijk aangesteld door de graaf in de organisatie van de veenontginning in het begin van de 12^e en 13^e eeuw in Zuid Holland. De Van der Merwedes worden wel de 'top van de edelen van de tweede rang' genoemd².

Afb. 5 Het wapen van der Merwede 1293 Daniël IV. Getekend door H. t Jong 2009. Het zegel komt uit het Corpus Sigillorum Neerlandicorum (De Nederlandsche zegels tot 1300 ('s-Gravenhage 1937-1940) 105, nr 1086, foto op plaat 176

2.2 Een deftig huis

In 1307 sloot Daniël IV, na steeds terugkerende conflicten met de stad Dordrecht, een overeenkomst waarin hij verklaarde dat hij van een aantal rechten in Heer Daniëlsambacht afstand zou doen en de stad zou verlaten. Waarschijnlijk werd in zijn opdracht een stevige burcht gebouwd aan de oevers van de Merwede, het eerste Huis te Merwede. De macht van de familie steeg flink toen Daniël V in 1317 de belangrijke functie van baljuw van Zuid-Holland verkreeg, en ook nog de titel van baanrots (een ridder met het recht om onder eigen banier vazallen aan te voeren). Waarschijnlijk was het deze Daniel V die opdracht gaf voor het tweede Huis te Merwede. Daniël V stierf in 1345 op het slagveld, 35 jaar oud. Zijn zoon Daniël VI (ca. 1333-1385) was toen ongeveer 10 jaar. We weten niet precies wanneer het tweede Huis te Merwede werd gebouwd. Mogelijk heeft vader Daniël V de opdracht voor de bouw vlak voor zijn dood gegeven, maar het kan ook dat het huis later is gebouwd, door zijn zoon Daniël VI. Die was gehuwd met de rijke erfdochter van het geslacht van Stein. Daniël VI was ook een reislustig man die regelmatig deelnam aan kruistochten en oorlogen. Mogelijk raakte hij op deze reizen geïnspireerd om zelf een groot en imposant kasteel te bouwen. In ieder geval verrees er rond het midden van de veertiende eeuw een versterkt huis dat behalve een verdedigingsfunctie ook een representatieve functie had. De forse toren, waarvan de restanten nu nog overeind staan, was zeker ook een statussymbool voor de nieuwe macht van de Heren Van der Merwede. De heren vertoefden trouwens zelden in het kasteel.

Er is nog een Daniël VII, waarvan de geboortedatum onbekend is. Met hem stierf de mannelijke lijn van het geslacht 'Daniël' uit. Wel kreeg hij een dochter Margaretha (Margriet) van der Merwede, die trouwde met Willem van Brederode. In 1424 verkocht zij het huis aan haar (halfbroer) Lodewijk van Praet van Moerkerke.

Uiteraard bestonden er ook zijtakken van het geslacht Van der Merwede via jongere broers en neven. Bijvoorbeeld Dirk van der Merwede, die tot halverwege de vijftiende eeuw leefde. Hij was ridder en heer van Eethen en Meeuwen. Eigenlijk was hij de laatste Van der Merwede, want ook hij kreeg binnen zijn huwelijk slechts dochters. Wel had Dirk nog drie buitenechtelijke zonen. Eén van die bastaarden zorgde op

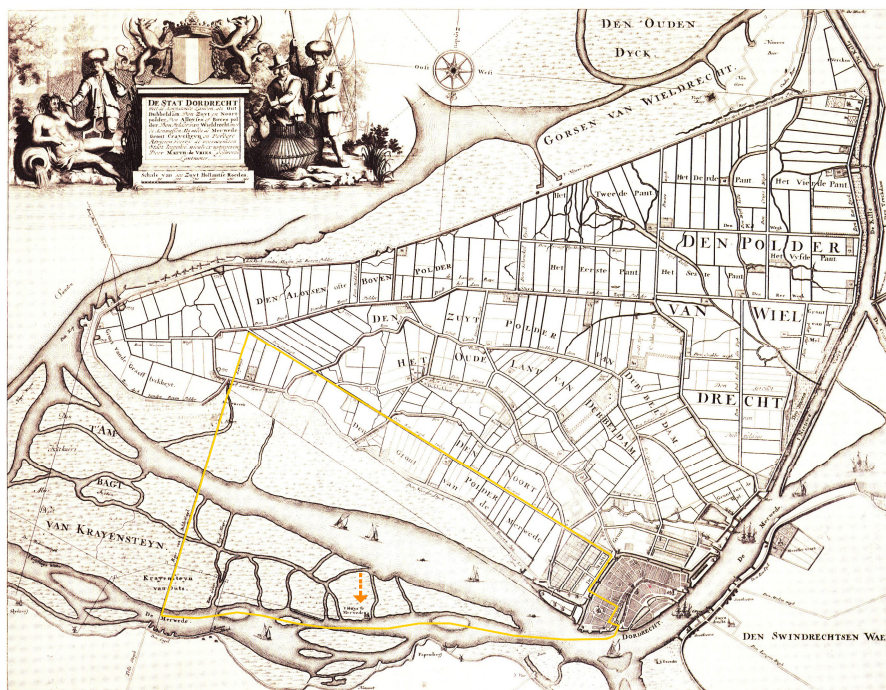
² Er is in diverse publicaties al heel veel geschreven over de geschiedenis van de heren van der Merwede. Voor uitgebreidere beschrijvingen verwijs ik naar de literatuurlijst achterin dit rapport.

zijn beurt voor nageslacht, dat nog tot in de negentiende eeuw actief was in Oost-Nederland. Daarna komen we ze niet meer tegen in Nederland, maar wel overzees: de vrouw en kinderen van de laatste bastaardnazaat van Dirk, Joan Frederik, verhuisden in 1848 naar Noord-Amerika. Waarschijnlijk lieten zij daar de 'van der' in de achternaam vallen, want in 1880 staat een zoon uit het gezin geregistreerd als 'Emanuel Merwede', bloemenhandelaar in Manhattan.

Een familienaam die nu nog veelvuldig voorkomt is 'van de(r) Merwe' maar of dat nazaten van de ambachtsheren zijn valt te betwijfelen. Mogelijk hebben hun voorouders wel op de heerlijkheid van de Heren Van de Merwede gewoond of gewerkt.

2.3 De naam Merwe(n) of Merwede

Het Huis staat bekend onder de namen Merwen of Merwede. Op 31 mei 1425 wordt het huis in een oorkonde Slot ter Merwede genoemd. Bijna vijftig jaar later, op 21 juni 1473, vermeldt een andere oorkonde tslot ter Marwede. Ook 'huys' was een veelgebruikte term in de Middeleeuwen. De heren van het huis én de heerlijkheid worden vanaf de dertiende tot en met de zestiende eeuw de Merewede, van der Marwede, van der Merweden, van der Mereweden, van der Merweyden, van der Meerwede, of van der Merwede genoemd. Hierbij is dus nooit een ingekorte versie zoals Merwe of Merwen gebruikt. Op vrijwel alle landkaarten uit de zestiende eeuw wordt het huis aangeduid als thuys ter Merwen en de rivier als de Merwe. Op zeventiende-eeuwse en latere kaarten wordt het echter steeds vaker Huis te Merwede genoemd, gelegen aan de rivier de Merwede. Met deze laatste sluit de naamgeving aan bij de oorspronkelijke³. In dit rapport hanteren we de term huis voor de stenen versterkte woning.

Afb. 6 Het gebied ten oosten en zuidoosten van Dordrecht dat behoorde aan de Heren van de Merwede. In geel de globale (naar Teixeira de Mattos gereconstrueerde) begrenzing van de heerlijkheid, op een kaart van De Vries, ca. 1717. Onder de oranje pijl is het Huis te Merwede afgebeeld. Rechtsonder de stad Dordrecht (bruin). Het noorden van de kaart is onder.

³ Uit J. Hoevenberg, *Het Sint Elisabethsaltaar en het Huis te Merwede*, In: *Oud Dordrecht* 2009-3, p. 45-49

2.4 Een bloeitijd voor versterkte huizen en kastelen

De dertiende en veertiende eeuw was de bloeitijd van het kasteel als verdedigingswerk en versterkt huis. Hiervoor waren verschillende redenen.

Door economische voorspoed kreeg de adel meer geld en dus meer macht. Dit weerspiegelde zich in de grotere en versterkte huizen en kastelen die de adel liet bouwen. De Duitse keizer Frederik II van Hohenstaufen zag zich gedwongen om hierin mee te gaan en vaardigde in 1220 en 1232 oorkonden uit waarin hij het recht om een versterking te bouwen overdroeg aan de lagere adel, waarmee hij hen de feitelijke macht in handen gaf. Met de bouw van een kasteel kon deze lage adel zijn macht en aanzien nog eens vergroten en bevestigen.

Door deze keizerlijke verordening konden de Heren van der Merwede een groot stuk land afdwingen van hun leenheren in Zeeland, de heren van Putten en Strijen (die het in leen hadden van de Heren van Voorne). Mogelijk kreeg Daniël verlof om zo'n mooi en groot huis te bouwen op voorwaarde dat hij zijn leen opdroeg aan deze landsheer waarbij het een zogenaamd open huis werd, dat viel onder het jus aperture: dit verleent de landsheer het recht om het kasteel in tijden van gevaar te gebruiken als uitvalsbasis voor zijn troepen en de gevechtshandelingen. Tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten maakte de landsheer hiervan gebruik.

Tegelijk ontstonden in deze periode de ambachtsheerlijkheden die de plaatselijke heren meer macht verleenden. Een ambachtsheerlijkheid was een bezit van een heer (in dit geval Daniël van der Merwede, die het in leen had) die het bestuur mocht voeren. Hij mocht recht spreken, maar niet over halszaken. Daarnaast had de heer recht op allerlei heffingen. Meestal liet een ambachtsheer zijn bevoegdheden uitvoeren door een schout. De Heren van der Merwede voerden hun rechten uit over de heerlijkheid waaronder ook Heer Daniëlsambacht viel, dat aan de oostkant van de stad Dordrecht lag, nu het gebied rondom de Nieuwkerk.

Ook de derde factor hangt hiermee samen. Niet alleen de adel kreeg meer macht, maar ook de steden en dus de burgerij. In oorlogen zagen veel steden hun kans schoon om de adel een hak te zetten en bij het minste of geringste werden kastelen geplunderd en verwoest en de adel verdreven. De burgers van Dordrecht grepen deze kans in 1418 bij de Hoekse en Kabeljauwse twisten.

3. Huis te Merwede op oude afbeeldingen

Dat de ruïne tot de verbeelding spreekt bewijzen de talloze tekeningen, schilderijen, etsen, foto's en andere afbeeldingen die in de loop van de eeuwen zijn gemaakt. Maar omdat het kasteel al zo vroeg tot ruïne is vervallen en nooit meer is herbouwd, is er niet één betrouwbare afbeelding van het nog gawe en bewoonde kasteel. Wel hebben we enkele afbeeldingen van het kasteel kort na de verwoestende St. Elisabethsvloed. De oudste bekende afbeelding is te vinden op het St. Elisabethsaltaar uit ca. 1490. Dit beroemde altaarstuk laat op de buitenzijde van de afsluitende luiken een groot deel van de Grote of Zuid Hollandse Waard zien op het moment dat de dijk bij het dorp Wieldrecht doorbreekt in de nacht van 18 op 19 november 1421, de naamdag van Sint Elisabeth (1207-1231). Er zijn ook nog een aantal schetsmatige afbeeldingen uit de zestiende en zeventiende eeuw. Op al deze afbeeldingen heeft het huis twee torens. Het is mogelijk dat de tekenaars dit van elkaar overnamen, maar het is waarschijnlijker dat de tweede toren pas in de zeventiende eeuw is afgebroken. De vroegste afbeelding waarop nog maar één toren staat, dateert van 1592. Op één afbeelding zijn twee tentdaken te zien, met een blauwe kleur. Blauw betekent meestal dat het dak van leien was; ook op oude kaarten is dit te zien bij voornamelijk kerken en belangrijke gebouwen. Bij archeologische opgravingen zijn wel stukken leisteen gevonden, maar deze zijn niet nader onderzocht waardoor we niet met zekerheid kunnen zeggen of deze van daken van het Huis te Merwede afkomstig zijn. Het is dus beter om deze afbeeldingen als niet meer dan een icoon beschouwen. Er is ook een prent van Roelant Roghman, de tekenaar die in het midden van de zeventiende eeuw tientallen kastelen, ridderhofsteden en huizen in Nederland heeft vereeuwigd. Zijn tekeningen worden over het algemeen als de meest waarheidsgetrouwe beschouwd. Dit beknopte overzicht (het is slechts een kleine selectie uit de vele afbeeldingen van het Huis te Merwede) dient als handvat voor de beschrijvingen verderop in dit rapport.

Welke ontwikkelingen van de ruïne zijn er zoal af te lezen aan deze afbeeldingen?

1 Op het St. Elisabethsaltaar is het huis afgebeeld met twee vierkante torens, platte daken en een opening. Mogelijk zijn dit de twee noordelijke hoektorens.

2 Op deze kaart uit ca 1500-1525 is het huis afgebeeld met een blauwgekleurd tentdak, dat mogelijk op leien duidt.

3 Ook op dit 16^e-eeuwse schilderij is nog steeds een forse toren afgebeeld. De vorm van dit huis wijkt wel behoorlijk af van de plattegrond van het Huis te Merwede zoals we die nu kennen. Dit is waarschijnlijk de vrijheid van de kunstenaar. Reconstructie van de St. Elisabethsvloed van 1421, geschilderd tussen 1550 en 1600 en waarschijnlijk geïnspireerd door het Sint Elisabethsaltaar (Breda's Museum).

4 1500-1600 Dat Huijs die Merwen, verder vervallen tot ruïne maar nog altijd twee torens.

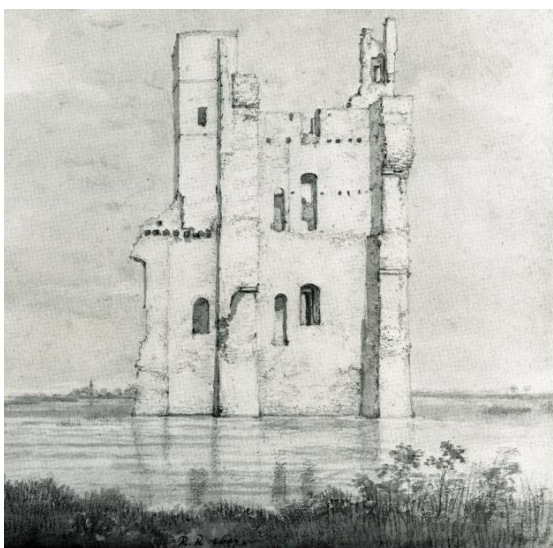
5 1592 De eerste afbeelding waarop nog maar één toren over is.

6 Arend Schouman 1745. In de westgevel (de gave gevel) is bovenin nog het venster net onder de weergang zichtbaar. Aan de zijkant van de toren is net boven het nisje een dakmoet te zien van het dak van een zaal.

7 Ansichtkaart uit 1890 waarop het venster net onder de weergang al helemaal verdwenen is. Het arkeltorentje heeft nog een uitkraging boven de venstertjes, die is nu nagenoeg verdwenen. De andere muuropeningen zijn min of meer hetzelfde gebleven. Let ook op de fundamenteën, die nog niet hersteld zijn. (DiEP 551_50288)

8 Binnenzijde ruïne. Roelant Roghman, 1646-1647. Op deze prent is de helft van een tweede verdiepingsniveau te zien met een venster- of deuropening en balkgaten van de vloer. De eerste verdieping (woonvertrekken) heeft een extra balklaag die halverwege het venster loopt. Links naast de toren een grote opening (venster?) van een groot vertrek, mogelijk een van de zalen. Uit: De kasteeltekeningen van Roelant Roghman, Canaetto 1989.

9 Binnenzijde ruïne. Ansichtkaart uit 1913 waarop de vensters en deuren nog niet dichtgezet zijn – dat is gedaan in 1971.

4. Bouwfasen

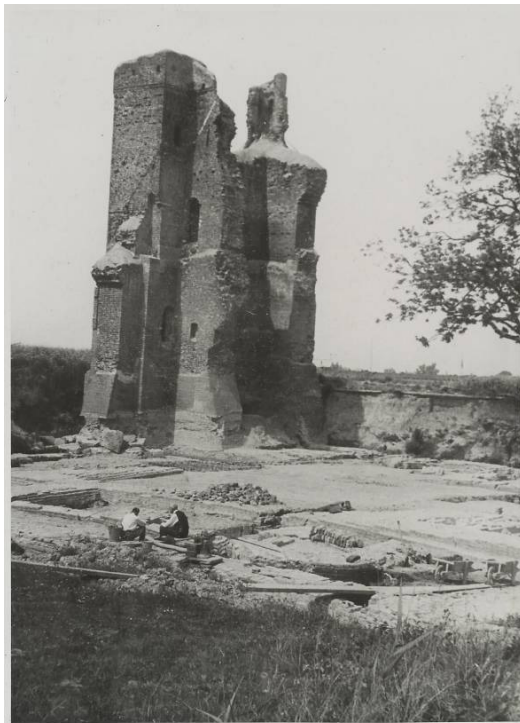
In de loop van de jaren is er veel onderzoek gedaan naar en geschreven over het Huis te Merwede. Voor het bouwhistorisch onderzoek en de ontrafeling van de bouwfasen, vormen de archeologische opgravingen uit de jaren 1940-1943 een belangrijke bron van informatie voor een aantal waarnemingen. In latere jaren is deze informatie fragmentarisch aangevuld met restauraties en wetenschappelijk onderzoek. In dit bouwhistorisch rapport zijn deze bevindingen zoveel mogelijk verwerkt en geanalyseerd. Hieronder volgt een overzicht van de diverse onderzoeken en restauraties.

4.1 Archeologische opgravingen

In opdracht van de gemeente Dordrecht zijn in de jaren 1940-43 de grondslagen blootgelegd van de beide Huizen te Merwede. De heer. J.G.N. Renaud, ambtenaar voor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en later professor in de kastelenkunde, was belast met de wetenschappelijke leiding van de opgraving. Vanuit de gemeente werd het project begeleid door de heer Ir. G.C. van Buuren, directeur Bouw- en Woningdienst, die er een werkverschaffingsproject van maakte. De dagelijkse leiding was in handen van een metselaar, de heer Visser.

Resultaat van dit onderzoek was een bijna complete plattegrond van de twee hoofdbouwfasen van het huis, vastgelegd in 10 tekeningen en 65 foto's. De tekeningen zijn gemaakt door de Dienst Openbare Werken en Volkshuisvesting Dordrecht. Ze zijn opgenomen in Bijlage II achterin dit rapport.

Van de foto's is de precieze locatie niet aangegeven. Hierdoor is het niet altijd duidelijk om welk deel van (de funderingen van) het Huis te Merwede het gaat en vanuit welke hoek de opname gemaakt is. Dat maakt een goede interpretatie en het trekken van conclusies soms lastig.

Afb. 7 Tijdens de opgravingen in 1940-43.
Linksvoor de heren Renaud en Van Buuren.

Afb. 8 Luchtfoto uit 1939.

Door de oorlog en de wederopbouw is het er nooit van gekomen om dit onderzoek uit te werken en er een

publicatie van samen te stellen. Wel heeft Renaud enkele korte artikelen gepubliceerd in boeken en tijdschriften. In 2009 heeft de AWN (Archeologische Werkgemeenschap Nederland) Lek- en Merwestreek alle gegevens verzameld en ondergebracht in het rapport *Huis te Merwede. Vondsten van de opgraving 1940-1943*.

Renaud heeft alleen het huis blootgelegd en stelde vast dat er twee bouwfasen te onderscheiden zijn. Voor een nader onderzoek naar de mogelijke voorburcht of de gracht rondom het kasteel was geen gelegenheid meer, wat Renaud zeer betreurde.⁴ Daardoor zijn ook deze opgravingsgegevens beperkt. Het is bijvoorbeeld niet bekend hoe diep en breed de gracht rond het huis geweest is. Ook is niet onderzocht of de huidige waterpartij aan de oostzijde van de ruïne wel precies op de locatie ligt van de oorspronkelijke gracht om het huis. De waterpartij is in ieder geval nog niet aanwezig op luchtfoto's uit 1939 (zie afb. 8). Daarmee kan geen sluitend antwoord gegeven worden op de vraag of Huis te Merwede een waterburcht was of dat het huis op een klein eiland stond.

Voorbeelden van waterburchten uit ongeveer dezelfde tijd zijn het Muiderslot en het Huis te Riviere. Ook in Frankrijk en Engeland werd dit vanaf de laatste decennia van de dertiende eeuw het meest gebruikelijke kasteeltype. Deze burchten komen vooral voor in vlak land, waarbij de burcht een regelmatig grondpatroon heeft, in tegenstelling tot hoogteburchten die de grilligheid van de omgeving volgen.

De heer Van Buuren was van mening dat de tweede bouwfase vermoedelijk uit twee subperiodes bestond. Dit leidde hij af uit verschillen in bouw en constructie zoals het gebruik van natuursteen en de dichtzetting van openingen met alleen luiken of met glas-in-lood. Het westelijk deel zou in 1335 zijn gebouwd, het oostelijke gedeelte in 1355. Dat zou betekenen dat het oostelijke deel door Daniël V gebouwd zou kunnen zijn en het westelijke deel door Daniël IV, de reislustige (die in 1355 inmiddels 20 was). In hoofdstuk 5 kom ik hierop terug.

Toen de Merwede in 1817 extreem laag stond is muurwerk zichtbaar gekomen van een rechthoekig gebouw van steen, ongeveer 400 el (ca 276 meter) ten oosten van het huis – vlakbij huidige kilometerpaal 973. Waarschijnlijk was dit een tiendschuur die hoorde bij het eerste Huis te Merwede. Volgens de landmeter Wapperom die de schuur in 1817 heeft waargenomen had deze een lengte van 22 el, een breedte van 8,5 el en dikte van 1 el (in meters is dat ca 15,7 x 5,8 x 0,7 m). In 1964 en begin jaren '80 is de schuur ook waargenomen.⁵ In 1989 schrijft C. van der Esch dat hij enkele restanten van de schuur in 1964 bij laag water heeft gezien, maar niet kon meten. Hij schat de omvang op 2x1,5 meter en ongeveer 90 tot 100 cm dik.⁶

In 1989 heeft de heer Stam voor Museum Simon van Gijn een aantal metingen verricht en schetsen en tekeningen gemaakt. Ook hiervan is dankbaar gebruik gemaakt.

Tevens zijn in de jaren '90 een aantal metingen gedaan door de landmeters van Openbare Werken Dordrecht op een aantal punten op het nog bestaande muurwerk aan de binnen- en buitenzijde. Verdere indeling van de gevel is met behulp van lagen- en koppenmaten vastgesteld.

⁴ Artikel "De opgravingen bij het Huis te Merwe in Dordrecht. Interessante causerie van J.G.N. Renaud." In: Trouw 4 februari 1955

⁵ In: Uitgebreide Rapportage Monumenten, nrs. 4977 (1983/87), AWN-Lek- en Merwestreek, objectnr. 97. Zie bijlage V voor detailinformatie over deze schuur.

⁶ C. van der Esch, *Een middeleeuwse fundering in de Merwede*, in: Grondig Bekeken 4 (1989) I, p 25-43

4.2 Restauraties

In de negentiende en twintigste eeuw zijn diverse consoliderende reparaties en restauraties uitgevoerd. Zo werden de funderingen op diverse plekken met een kleinere steen hersteld. De bovenkanten van de muren zijn met cement afgedekt om inwateren te voorkomen en ijzeren ankers en stangen houden het muurwerk en het arkeltorentje bij elkaar. In 1971 zijn na vele klachten over vandalisme en een val uit een van de vensters de muuropeningen dichtgezet. In 1984, 1988, in de jaren '90 en in 2010 zijn consoliderende reparaties uitgevoerd aan fundamenteën en muurwerk. Hierdoor is het muurwerk aan de voet van de ruïne een lappendeken geworden van steensoorten en -formaten.

4.3 Fase I – XIII d. Een middeleeuwse burcht

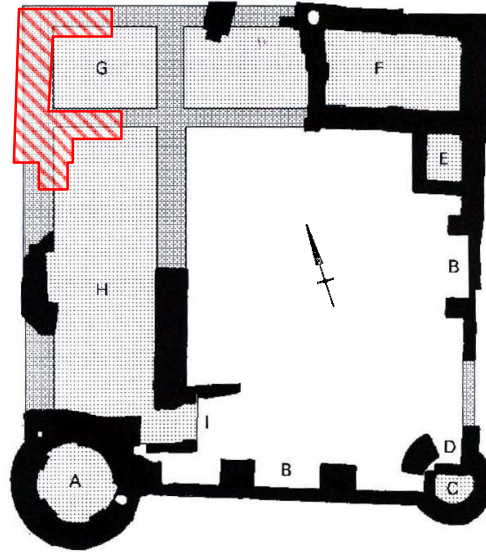
Doordat het Huis te Merwede al zo vroeg tot ruïne is vervallen en nooit is herbouwd, kent het slechts twee bouwfasen, waarvan de exacte bouwdata niet bekend zijn. Omdat het huis een leen was van de Zeeuwse heren van Putten en Strijen is er waarschijnlijk ook informatie in de archieven in Middelburg over Huis te Merwede. Putten is echter in 1304 door een brand verwoest, waarbij de oudste papieren verloren zijn gegaan. Wat er nog in het archief in Middelburg lag, is bij het bombardement in 1940 verloren gegaan. Het is mogelijk dat ook bij de plundering van het Huis te Merwede in 1418 veel bronnen verloren zijn gegaan.

Het eerste stenen Huis te Merwede werd waarschijnlijk gebouwd rond 1300, mogelijk al in het laatste kwart van de dertiende eeuw. De eerste vermelding die ons bekend is, stamt uit 1304 waar het vernoemd wordt op een lijst van leenmannen van de heer van Putten en Strijen als 'huus der Marwede ende een hoeve lands, daer 't huus op staet'⁷. De opgravingen hebben aangetoond dat dit eerste huis een bakstenen gebouw was op een vierkant grondplan van ca. 25 x 25 meter. Op de noordhoek richting Dordrecht had het huis een vierkante stenen woontoren waarvan de fundamenteën mogelijk nog onder de huidige ruïne liggen, maar daarnaar is (nog) geen onderzoek mogelijk. Ook op de noordoosthoek had het huis een vierkante toren. Aan de zuidzijde stonden twee ronde hoektorens. Aan de noord- en westzijde waren de torens met elkaar verbonden door twee woongebouwen, aan de oost- en zuidzijde had het huis twee schildmuren met een weermuur op bogen. De toegangspoort lag aan de oostkant. Het geheel was gebouwd op een systeem van spaarbogen en diep gefundeerde steunpunten. Dat bleek echter niet stevig genoeg. Het huis moet al binnen enkele decennia bij een overstroming zwaar zijn beschadigd. Vaak was er ook een voorburcht bij dit soort huizen, waarschijnlijk ook bij het Huis te Merwede, maar hiernaar is nog geen archeologisch onderzoek gedaan.

Naar aanleiding van de opgravingen heeft Renaud onderstaande plattegrond samengesteld van het eerste Huis te Merwede. De letters geven inzicht in de bouw van fase I.

⁷ Dr. J.L. van der Gouw, *Rekeningen van Domeinen van Putten 1379-1429* ('s-Gravenhage 1980), p. 264. Afschrift in no.142 folio's 27 en 30 e.v.

- A. Grote ronde toren op de zuidwesthoek, met een doorsnede van circa 7,5 meter (buitenmaat). Binnen was nog een diameter van circa 4,5 meter over. Deze toren staat sterk uit het lood en is daardoor losgescheurd van de muren.
- B. Weergangen op bogen, die aansloten op de oost- en zuidzijde van de toren. Ook de weergang aan de zuidzijde helde sterk naar buiten over.
- C. Torentje in de zuidoosthoek, veel kleiner dan de toren A.
- D. Muurfragment dat wellicht wijst op de eerste aanzet van een even grote toren als A, die nooit afgemaakt is. Het kan ook een verbouwing zijn van toren C.
- E. Het vermoedelijke poortgebouw met de toegang tot de binnenplaats aan de oostzijde.
- F. Zaalbouw, naast het poortgebouw, met binnenmaten van 7,40 x 4,00 meter.

Afb. 9 De rode arcering markeert het huidige restant van de ruïne. In zwart zijn de opgravingsresultaten van Renaud aangegeven, de grijze arceringen is de vermoedelijke aanvulling van de plattegrond.

De situatie in het noordwesten is minder duidelijk.

- G. De toren. Het schaarse muurwerk dat uit deze eerste bouwphase is opgegraven, doet vermoeden dat tussen deze toren en zaal F nog een woonruimte lag.
- H. Woonruimte, een grote zaal. De restanten van wat lijkt op een toren zijn nog onverklaard.
- I. Hier zijn resten aangetroffen die eveneens wijzen op een mogelijke verbouwing. Een andere mogelijkheid is dat dit de funderingen zijn van een trap naar een zaal.

Wat opvalt is dat de dikte van het muurwerk aan de vier zijden behoorlijk verschilt. Het muurwerk aan de zuidzijde (B) is vrij dun, terwijl dat van de torens A en D en het muurwerk in het noorden en westen tot twee meter dik was. Deze muren B werden weliswaar versterkt met steunberen aan de binnenzijde, maar het is de vraag of ze opgewassen zouden zijn tegen een aanval van deze zijde.

Van toren D is niet meer dan een fragment bewaard gebleven, maar het lijkt er sterk op dat er een tweede verdedigbare toren heeft bestaan. Mogelijk is deze al bij de bouw gaan verzakken en heeft men pragmatisch gekozen voor een kleinere toren.

Renaud veronderstelt dat in toren A een huiskapel geweest is. Aan de binnenzijde is een brede uitmetseling die gediend zou hebben als altaar, met een nis voor miskannen ernaast.⁸ Het lijkt er echter meer op dat deze restanten van muurkolommen duiden op de overwelling van de kelder. Hopelijk kan in de toekomst een nieuw archeologisch onderzoek hier meer licht op werpen.

Het muurwerk van zaal F is mogelijk in zijn oorsprong nog dikker dan door Renaud is aangegeven, omdat de noordwand van het tweede kasteel tegen deze oudere wand is aangebouwd. Tussen zaal F en toren G heeft Renaud een klein stuk muurwerk gevonden dat min of meer haaks staat op de noordmuur. Het lijkt

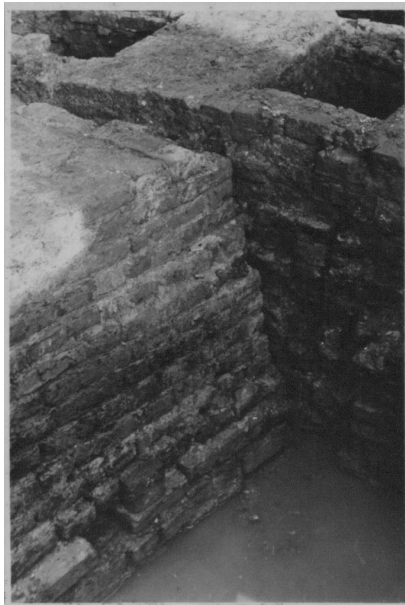
⁸ Renaud, J.G.N., Het resultaat van drie jaar opgravingsarbeid. Het Huis te Merwede (1943)

er sterk op dat hier een dwarsmuur heeft gestaan van het eerste huis, die aan de noordkant is afgebroken ten behoeve van de nieuwe dikkere noordmuur die hier toen tegenaan gezet werd.

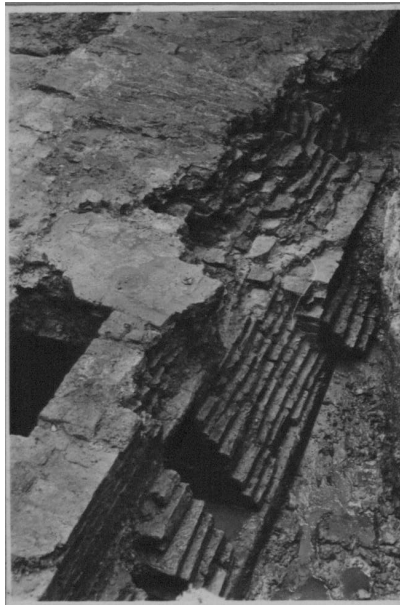
Op afb. 10 is links het stuk muurwerk te zien dat bijna haaks op de noordmuur staat. Het staat los van de noordmuur. Waarschijnlijk is het stuk muur verzakt en daarbij verschoven, waardoor het nu schuin staat. De noordmuur met de twee kokers hoort bij bouwphase II.

Op afb. 11 zijn dezelfde twee afvalkokers te zien, maar dan vanaf de buitenzijde van de noordmuur in de versnijding op funderingsniveau. Hier is te zien dat de afvalkokers behoren tot een andere fase dan het restant muurwerk links ernaast. Dit kan wijzen op de twee bouwfasen van het huis. Het achterste deel zou dan een brede versnijding zijn van de fundering van het eerste Huis te Merwede. Maar wellicht kan het ook niet meer zijn dan bijvoorbeeld een bouwstop voor de winter.

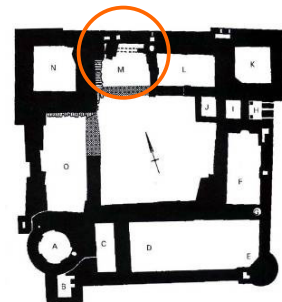
Als Huis te Merwede een waterburcht was, stonden de kokers in open verbinding met de slotgracht, waarbij het afval direct in het water kon worden geloosd. Maar ook bij een aarden wal komt deze constructie voor, zoals bijvoorbeeld bij de burchten van Oostvoorne en Leiden.

Afb.10 Zicht op het muurwerk van de noordmuur met de twee kokers en een los stuk ouder muurwerk. Foto Renaud 1940-43.

Afb.11 Zicht op de noordmuur vanuit de buitenzijde van de fundering - de beide stortkokers komen uit in de vermoedelijke gracht. Daarachter is een verspringing te zien in de versnijding van de fundering.

4.4 Fase II – ca. 1335/1355 tot 1418. Een middeleeuws pronkkasteel

Daniël V (en mogelijk ook VI) bouwde(n) verder aan het prestigieuze kasteel dat de rijzende ster van de familie luister bij moest zetten. Het eerste huis voldeed blijkbaar niet helemaal aan deze eisen en bovendien was het erg verzakt en beschadigd, vermoedelijk door diverse overstromingen en zware ijsgang. Goede redenen voor de ambitieuze heren om een grootscheepse herbouw op touw te zetten.

Voor de uitbreiding van het huis werd het muurwerk aan de oost- en zuidzijde een kleine 10 meter verlegd waardoor het nieuwe huis een imposante omvang kreeg van 34 x 35 meter. Ter vergelijking: het Muiderslot meet 32 x 35 en het kasteel van Helmond zo'n 35 x 35 meter, de uitspringende hoektorens niet meegerekend.

Het huis kreeg twee vierkante torens op het noorden, de ronde toren op het zuidwesten bleef behouden en op de zuidoost hoek kwam een nieuwe ronde toren. De toren in het noordwesten (de huidige ruïne) bevatte waarschijnlijk op de begane grond de opslagruimtes –bijvoorbeeld voor wapens en proviand - en op de verdieping mogelijk de woon- of slaapvertrekken. De forse toren keek uit op de rivier die in die tijd een belangrijke handelsroute was, én in de verte op de stad Dordrecht waarop het huis indruk moest maken: daarom moest deze kant van het huis fors, imponerend en indrukwekkend zijn. Niemand mocht twijfelen aan de macht en kracht van de Heren van der Merwede. Ernaast (ten zuiden) kan de zaal gelegen hebben met mogelijk een kleine huiskapel. In de uitbreiding was ruimte voor twee extra woon- en werk vleugels. Hiervoor werd de oorspronkelijke open weermuur aan de zuidgevel vervangen door een nieuwe of tweede zaal. Het is ook mogelijk dat hier de zaal voor de ontvangsten was. Deze zaal lag namelijk op het zuiden, en was dus warmer, en lag vlakbij de keuken. De overige muren werden in het nieuwe gebouw verwerkt. De toegangspoort bleef waarschijnlijk aan de oostkant. Bij de opgraving in 1940-43 is hier een van de palen teruggevonden waarop de klap van de brug rustte.

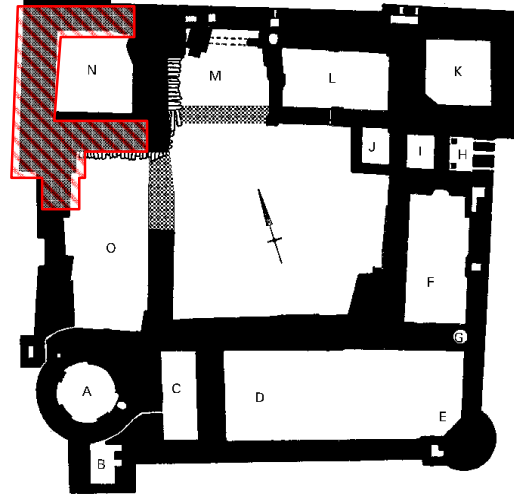
Voor de verdediging was het huis vanaf het maaiveld beschermd door het gesloten karakter en de smalle schietgaten. De huidige begane grond lag waarschijnlijk ook een stuk hoger. In de zuidmuur van de toren is een restant van een muuropening met klimmend gewelf. Mogelijk was dit een trapopgang vanaf het toen lager liggende grondniveau naar de verdieping. In de traptoren loopt de stenen trap vanaf een niveau dat onder maaiveld ligt – hoeveel precies is niet bekend. Wel is het onderste niveau bekend van de fundering, die op 3,24 m steekt. Maar het kan een aanwijzing zijn voor een lager maaiveld en grondniveau aan de binnenzijde van het huis, dan nu het geval is. Vanaf grote hoogte dienden de weergangen achter kantelen om de vijandelijke aanvallen af te slaan. Deze weergangen waren zo'n 2 voet breed (ca. 60-70 cm). Het moordgat mat 2 tot 3 voet (60-90 cm).⁹

Ook dit kasteel was geen lang leven beschoren. In 1418 koos Willem van Brederode, de man van Margriet en toenmalige eigenaar van het Huis te Merwede, de kant van de Hoeken en steunde hij Jacoba van Beieren in de belegering van Dordrecht (de Kabeljauwen). Toen Jacoba het beleg moest opgeven, trokken volgens de overlevering de woedende Dordtenaren naar het Huis te Merwede en plunderden het grondig. Hiervan zijn echter geen bronnen bekend, dus we weten niet zeker of de Dordtenaren het huis toen geplunderd hebben en zeker niet hoeveel schade ze het huis toebrachten. Maar drie jaar later maakte de St. Elisabethsvloed definitief een eind aan alle mogelijke bewoning en zette het definitieve verval in.

⁹ Gruben, R., Wielinga A., Saan, M., (red), De Delftse colleges Kastelenkunde van prof.dr. Jaap Renaud, 's-Hertogenbosch 2008, P. 38

Ook van het tweede Huis te Merwede heeft Renaud een plattegrond gemaakt (afb. 12). De letters geven een verklaring van de vertrekken rondom de binnenplaats, vanaf de linker onderhoek (zuidwest) tegen de klok in:

- A. De ronde toren uit fase I bleef behouden.
- B. Vierkante torenuitbreiding met gemakker. Renaud gaat ervan uit dat de hele toren voor afval gebruikt werd met twee afvoeren onder de waterspiegel.
- C. Onbekend, mogelijk voorvertrek voor zaal D
- D. Nieuw woon- of personeelsgebouw. Dit is de grootste zaal, dus mogelijk diende deze voor ontvangsten e.d.
- E. Uitkijktoren
- F. Nieuwe keuken met een waterput, een schoorsteen die uitgespaard was in de noordmuur, en een gemak in de buitenmuur.
- G. Waterput in een tussenmuur
- H. I en J. Valbrug met brugkelder. De toegang bleef op dezelfde plek als bij bouwfase I.
- K. Nieuwe forse vierkante toren ter bescherming van de daarnaast gelegen ophaalbrug.
- L. Zaalbouw waarbij een deel van de noordmuur uit fase I is hergebruikt. Mogelijk is ook de vorm van de zaal ongewijzigd gebleven.
- M. Onbekend. Mogelijk was dit deel open met een trap en behoorde het tot de binnenplaats.

Afb. 12 Plattegrond van bouwphase II, door Renaud. De rode arcering markeert het huidige restant van de ruïne. In zwart zijn de opgravingsresultaten van Renaud aangegeven, de grijze arceringen is de aanvulling van de vermoedelijke plattegrond.

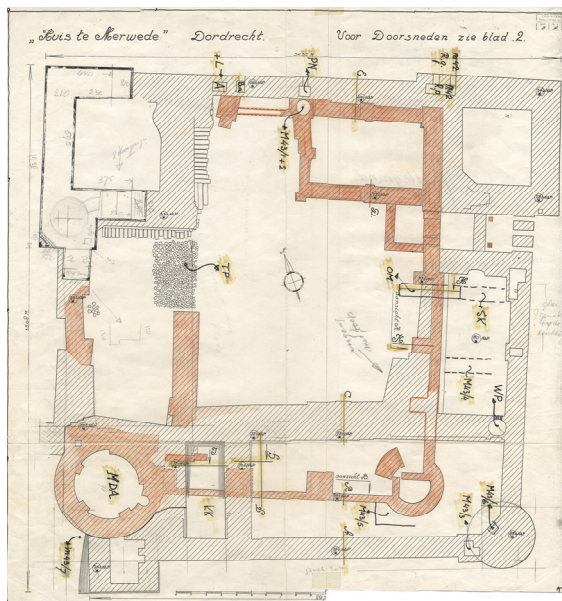
- N. De hoofdtoren op het noordwesten. Deze werd flink verzwaaard tot 10 x 10 meter (buitenmaat) met nieuwe muren van circa twee meter dik. De fundering bestaat uit kruisgewijs over elkaar geplaatste houten balken. Aan de zuidzijde sloot hier een traptoren tegenaan.
- O. Een ruime zaal, waarschijnlijk een van de woonverblijven.

4.5 Fase III – van 1418 tot heden: verval tot ruïne

Hoe groot de verwoesting in 1418 door de boze Dordtenaren precies was, is onbekend. Misschien moesten alleen het interieur en het meubilair het ontgelden. Op het St. Elisabethsaltaar staat in ieder geval nog steeds een kasteel met twee volwaardige torens waarvan alleen de daken en misschien onderdelen zoals houtwerk ontbreken. Het is dus maar de vraag in hoeverre het muurwerk ook neergehaald is door die verwoesting. Wel is het mogelijk dat Willem van Brederode na 1418 begonnen is met restauratiewerkzaamheden, maar dat hij daarmee definitief gestopt is door de St. Elisabethsvloed. Het water maakte namelijk niet alleen het huis voor zeer lange tijd onbereikbaar en onbewoonbaar,

Afb. 13 1940-43 De opgraving van Renaud vanuit het zuiden. Rechts achter ligt de vierkante toren in het noordoosten, rechtsvoor de ronde toren van fase I.

Afb. 14 Beide huizen (fase I en fase II) zijn over elkaar heen weergegeven. Hierdoor is goed te zien welke delen van het eerste huis hergebruikt zijn in fase II. Zie bijlage II voor een grotere afbeelding.

maar zeer waarschijnlijk konden ook de ondergelopen landerijen geen inkomsten meer opleveren. Elke vorm van exploitatie en rendement was hiermee verkeken en herbouw had dus geen zin meer. Ook nadat Brederode het huis had verkocht aan Praet bleef het ongebruikt. In de jaren daarna was het een dankbare bron voor gratis bakstenen voor de huizen en muren in Dordrecht totdat het stadsbestuur dit in 1449 verbood. Waarom het verboden werd om ook het laatste restant van het kasteel te hergebruiken (bakstenen waren duur) is onbekend. Het kan zijn dat het stadsbestuur de ruïne wilde laten staan als een triomfantelijke herinnering aan de overwinning van de stad en de burgerij op de adel. In 1604 werd de stad zelf eigenaar van de ruïne.

Op vele tekeningen en schilderijen uit de daarop volgende eeuwen is te zien wat de bestuurders van Dordrecht hebben weten te redden van de slopershamer en hoe de ruïne steeds verder afbrokkelde. Aanvankelijk was het nog een forse toren waarin de drie verdiepingen (begane grond, woonverdieping en tweede verdieping) nog bijna geheel in tact waren. Vermoedelijk waren ook grote delen van de weergang nog in tact.

Tot ver in de zeventiende eeuw stond de ruïne nog met zijn voeten in het water van de Merwede.

Afb. 15
Aelbert
Cuyp, ca.
1658

Afb. 16a Impressies van het tweede Huis te Merwede, gemaakt door P. Bos / Zock Design, 2010. Op de afbeelding boven is in donkerder baksteen aangegeven wat nu nog resteert van het huis. Uitgaande van de opgravingsplattegronden van Renaud heeft Bos twee forse hoektorens getekend en twee ronde torens op de zuidkant. De vestingmuren zijn lager en herbergen één verdieping onder zadeldaken en zonder weergangen. Op basis van de archeologische vondsten zijn de daken in deze impressie bekleed met leien. Hier is gekozen voor blauwe leien, maar er zijn ook grijsgroene, paarse en zwarte leien gevonden.

Afbeelding 16b geeft zicht op de gevels aan het zuiden en westen en afbeelding 16c op noordoost, met de toegangspartij met brug op het oosten.

Een animatie van het kasteel is te zien op www.huistemerwede.nl.

Afb. 16b

Afb. 16c

5. Beschrijving en analyse

In het voorgaande hoofdstuk is duidelijk gemaakt dat er van het eens zo imposante Huis te Merwede nog maar weinig resteert. In dit hoofdstuk wordt de nu nog aanwezige ruïne beschreven. De beschrijving begint met een korte schets van de huidige bouwmassa. Dan volgt een beschrijving van de fundering (op basis van de archeologische onderzoeken) waarna het opgaande muurwerk volgt vanaf de westelijke muur met het arkeltorentje via de noordmuur en de zuidmuur inclusief de traptoren. Daarna volgt een beschrijving van wat ooit het interieur was: de sporen aan de binnenzijde van de noord-, west- en zuidmuren.

Afb. 17 De huidige ruïne vanaf het noordwesten.

5.1 Bouwmassa

De huidige ruïne van het Huis te Merwede is slechts een fractie van wat het huis geweest is, maar ook nu nog is het imposant genoeg om ons een beeld te geven van het voorname huis dat hier gestaan heeft. Wat er nu rest is iets meer dan de helft van één van de forse hoektorens met een klein stukje van een grote zaal ten zuiden hiervan. De twee nog bestaande buitengevels van de toren hebben diverse muuropeningen: vensters en smalle kijkspelen. Aan de binnenzijde zijn diverse sporen zichtbaar van vloerbalken, deur- en vensteropeningen, restanten van gehengen, een soort kaarsnis en een dakmoet. In de zuidhoek van de toren is een muurtrap verwerkt.

Maten

De westmuur, de enige die nog in zijn volle breedte overeind staat, meet 12,19 meter aan de buitenzijde en 5,95/6,25 m aan de binnenzijde. De dikte van de muren varieert tussen de 1,70 en 1,90 m. Het hoogste punt van de toren is het arkeltorentje dat is gemeten op 19,56 meter boven NAP. Het restant van de kantelenreeks komt tot 17,85 meter. De traptoren aan de zuidkant reikt nu nog tot 18,20 +NAP. De voormalige zaal aan de zuidkant van de toren ligt iets terug ten opzichte van de toren, op 1,52 m.

Baksteen en metselverbanden

Omdat het Huis te Merwede een zeer bijzonder metselwerk met sierpatroon heeft, wordt dit hier apart besproken. De gevels met dit sierpatroon hebben een uniek metselverband, waarover hierna meer. Aan de binnenkant zijn de muren opgetrokken in massief metselwerk in een verband van strekkenlagen en koppenlagen, min of meer in staand verband.

Afb. 18 Zicht op de noordwest hoek.

Het werk is soms heel regelmatig opgezet maar op vele andere plaatsen juist onregelmatig. Er is een rode baksteen gebruikt met formaat $26/27^5 \times 13/14 \times 5^4/6^5$ in een 10-lagenmaat van 72 cm, maar door de vele inboetingen en herstellingen zijn er veel meer steenformaten te ontdekken in de ruïne. Baksteen was lange tijd een kostbaar bouw materiaal dat nooit zomaar werd weggegooid of vervangen. Er zijn veel hergebruikte bakstenen en misbaksels verwerkt, mogelijk zijn ook bij de bouw van het tweede huis stenen van het eerste huis verwerkt.

Op diverse plekken laat het afgebrokkelde muurwerk een laag metselwerk in keperverband zien, ook wel een kruis- of haailaag genoemd¹⁰: een gemetselde laag baksteen onder een hoek van circa 45°. Aan de zichtzijde van de muur is dit niet te zien, het is zogenaamd vuil werk aan de binnenzijde. Dit constructief versterkende metselwerk is alleen bekend van muren die meer dan 1 meter dik zijn en dus van kastelen, versterkte huizen, stadsmuren en kerken, later ook in waterstaatkundige werken.

Afb. 19 Door het aanbrengen van kruislagen hoopte men waarschijnlijk meer samenhang te creëren in het inwendige van de muur. Misschien speelde ook mee dat men zoveel mogelijk trachtte te voorkomen dat er voegen boven elkaar kwamen te liggen. Bij dit afgebrokkeld muurwerk aan de zuidzijde van de ruïne zijn de kruislagen goed zichtbaar geworden.

Het ruitpatroon

De zichtgevels hebben een decoratief ruitpatroon van groengesinterde stenen waarvan alleen de koppen verwerkt zijn in het ruitmotief. Om het motief te creëren, moest de metselaar afwijken van de standaard metselverbanden. Van zowel het uitgebreide ruitpatroon als het metselverband zijn binnen en buiten Nederland geen andere voorbeelden bekend. Huis te Merwede heeft aan de buitengevels een ruitpatroon dat is opgebouwd over 9 baksteenlagen. Centraal in de ruit is nog een geglazuurde kop verwerkt. Het metselverband dat hiermee ontstaat is opgebouwd uit afwisselend een laag koppen -waarbij om en om een rode en een verglaasde is toegepast- en een laag van 1 strek en 2 koppen waarbij alle koppen verglaasd zijn. Het ruitpatroon loopt door over de noord en westgevels, maar loopt niet de hoeken om. Voor de hoekoplossing zijn in de koppenlagen klezootjes verwerkt. Misbaksels van de verglaasde stenen zijn veelvuldig verwerkt in de massieve dikke muren. Zowel in de noordmuur als in de westmuur heeft de metselaar zich een keer vergist: in de westmuur is een laag die alleen uit rode strekken bestaat.

Afb.20 In de westgevel is in een hele laag het ruitpatroon vergeten. Dit is een laag van alleen rode bakstenen.

¹⁰ Restauratie Vademecum blad 02-2 spreekt van kruislagen, maar vermeldt ook dat Renaud het keperlagen noemt. Ook haailagen zijn volgens Haslinghuis een gebruikelijke term.

Maar ook in het patroon van de noordmuur is een metselfout geslopen. Tussen de beide (restanten van de) muuropeningen zit een verschuiving in het ruitpatroon. Kennelijk heeft de metselaar zich een laag vergist: het standaard patroon wordt opgebouwd in 9 lagen, waarvan de bovenste tevens de aanzet vormt voor de volgende ruit. In de genoemde laag bestaat het ruitpatroon uit slechts 8 lagen, waardoor de metselaar moest sjoemelen om weer ruiten van dezelfde grootte te krijgen. Die zijn wel iets verschoven ten opzichte van het patroon daaronder. Renaud vreesde dat 'de arme kerel (de metselaar) zijn leven lang een onaangename herinnering aan den donjon van het Huis te Merwede heeft gehouden'.¹¹

Afb. 21 Een fout in het sierwerk van de noordgevel. Twee halve ruiten zijn in elkaar geschoven.

Afb. 22 Groenblauwe verglaasde koppen.

Afb.23 Misbaksels van verglaasde stenen zijn overal verwerkt in het metselwerk, zowel aan de binnenzijde van de toren als in het massieve muurwerk.

Afb. 24 Vermoedelijk negentiende- of vroeg twintigste-eeuwse herstelling met bakstenen die verglaasd zijn met een oppervlakkige glazuurlaag. Zuidwest hoek van de toren.

Veldovens en gesinterde stenen

De groene verglazing ontstaat tijdens het bakproces in de veldovens. Bij temperaturen boven de 1125 graden smelt het poreuze oppervlak van de stenen in de bakovens en in combinatie met zouten in de klei levert dit een groen 'glazuur' op. Dit gebeurt vooral bij stenen die het dichtst bij het vuur hebben gelegen waardoor ze heter gebakken zijn – gesinterd- dan de rode baksteen. Ze worden veel donkerder en ook beduidend minder vormvast dan de rode: de arme en rijke kanten (de iets dunnere en iets dikkere kanten) zijn geprononceerder, de stenen zijn meer gebogen, gekrompen en gebarsten. Toch blijft de enorme hoeveelheid van deze speciale stenen opmerkelijk. Het is ongebruikelijk dat een veldoven zoveel gesinterde stenen oplevert.

Een andere verklaring ligt daarom meer voor de hand: de stenen lijken speciaal gebakken te zijn voor Huis te Merwede. Dat betekent dat het ruitpatroon in het muurwerk vooraf ontworpen moet zijn en niet ter plaatse door de bouwmeester werd geïmproviseerd omdat hij toevallig veel verglaasde stenen uit de

¹¹ Renaud, 1943 p.5

veldovens ter beschikking had. En als de stenen op bestelling zijn gebakken, is dat ook meteen de verklaring voor het feit dat er zo opvallend veel misbaksels verwerkt zijn aan de binnenzijde. En dat leidt tot de veronderstelling dat de muren aan de binnenzijde (de woonvertrekken, maar mogelijk ook andere vertrekken) waarschijnlijk gepleisterd waren.

In de noord- en westmuur zijn - vermoedelijk bij restauraties in de late negentiende of vroege twintigste eeuw - nieuwe verglaasde stenen verwerkt. Het verschil is duidelijk te zien: de stenen zijn lichter rood van kleur en het glazuur is wat helderder groen en ligt oppervlakkiger op de steen - als een dun glazuurlaagje (afb. 24). In het bakproces is een glazuurmethode met toevoeging van zouten of mineralen toegepast die minder verhitting vereiste.

Referenties

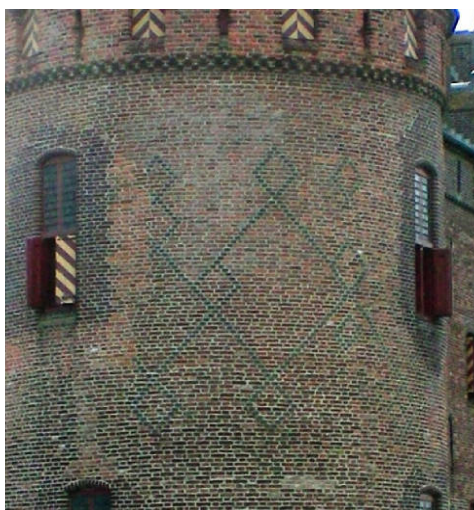
Zoals gezegd, zijn er in Nederland en omringende landen geen andere voorbeelden bekend van een zo fijnmazig en groot opgezet siermetselwerk. Referenties van verglaasde stenen zijn er wel voldoende voorhanden. Zo heeft het Onze-Lieve-Vrouwekoor in de Grote Kerk in Dordrecht eenzelfde ruitpatroon met verglaasde stenen die deels wat zwarter zijn, maar deels identiek lijken aan die van het Huis te Merwede. De bouw daarvan startte in 1284-1285. Er zijn in Dordrecht nog meer locaties waar patronen in het muurwerk zijn verwerkt, maar nergens een grootschalig ruitpatroon zoals hier. Aan de achterzijde van Voorstraat 106 is een zandlopermotief, maar daarvan heeft recent bouwhistorisch onderzoek aangetoond dat dit zeer waarschijnlijk in de jaren '70 van de twintigste eeuw opnieuw is opgemetseld.¹² De stenen lijken hergebruikt en kunnen dus wel middeleeuws zijn. Ook elders in Nederland zijn decoraties met gesinterde stenen bekend, zoals bij veel middeleeuwse Groningse kerkjes, het Muiderslot (ca. 1285) en de Nobelpoort in Zierikzee (1304-1324). In Zierikzee zijn twee varianten van geglazuurde stenen verwerkt. Waarschijnlijk is een deel origineel en een deel zal een restauratiesteen zijn uit de negentiende of twintigste eeuw. Net als bij het Huis te Merwede hebben ook deze een veel oppervlakkiger glazuurlaag op een helderrode steen. De muur in Zierikzee vertoont behalve de grote ruiten in twee formaten ook veel sporen van een mogelijk ouder decoratiemotief, maar door verwerking en restauraties is dit niet meer goed te determineren. De authentieke gesinterde stenen hebben hetzelfde formaat van 27/28 cm als die van Huis te Merwede en zijn aan de landzijde verwerkt. Ook in vergelijking met deze voorbeelden blijft de decoratie van het Huis te Merwede opvallend vanwege de enorme omvang en verfijning van het patroon.¹³

¹² Bouwhistorisch rapport van Voorstraat 106, C. Sigmond en C. Blaauw, 2010.

¹³ Zie ook het Restauratie Vademecum Band 2b Metselen in baksteen

Afb. 25 en 26 Grote Kerk Dordrecht OLV koor met detail van zwart en groen gesinterde stenen.

Afb. 27 Het Muiderslot heeft een mooie compositie van grote en kleine ruiten.

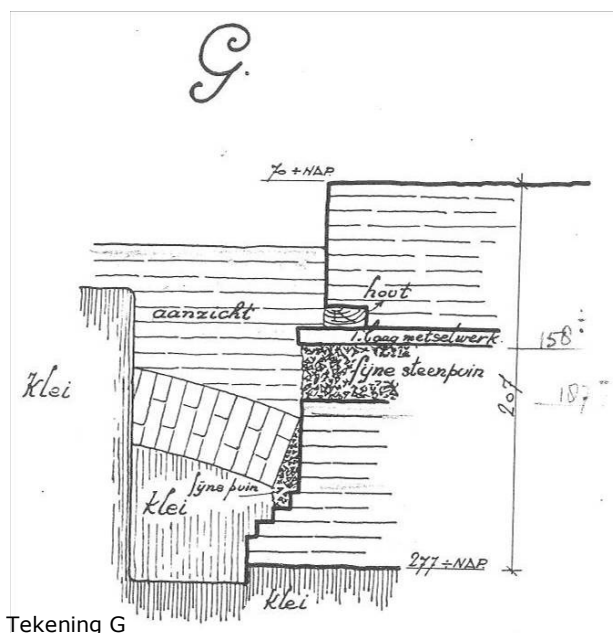
Afb. 28 De Nobelpoort in Zierikzee met opvallende ruiten in verschillende maten, willekeurig geplaatst.

5.2 Funderingen

Het Huis te Merwede lag dan wel strategisch aan de Merwede, de drassige grond, de onstuimige rivier en waarschijnlijk ook kruierend ijs in de winter zorgden regelmatig voor veel problemen. Vermoedelijk begonnen de beide zuidelijke torens al snel na de bouw van het eerste huis te verzakken en ook andere delen van het huis moeten daaronder te lijden hebben gehad. Voor de uitbreiding van het kasteel was voor de nieuwe muren aan de zuid- en oostkant een extra sterke fundering noodzakelijk. Bij de opgravingen in 1940-1943 zijn de funderingen uit deze beide bouwfasen blootgelegd.

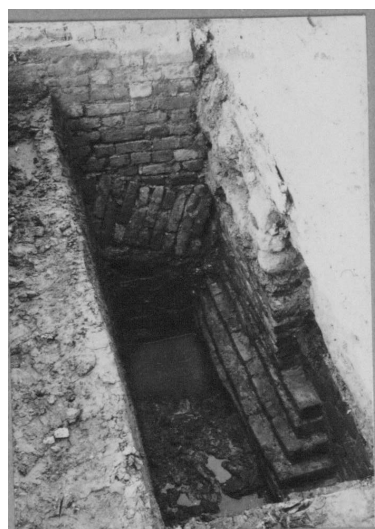
Daaruit blijkt dat Huis te Merwede grotendeels gebouwd is op staal. Dit wil zeggen dat de fundering direct op de ondergrond (zand) is gemetseld zonder een paalfundering. Het eerste huis heeft funderingen op spaarbogen. Dit zijn open bogen in het metselwerk van de fundering om materiaal te besparen. Renaud is hier duidelijk over: 'Men krijgt wel den indruk, dat de bouw uitgevoerd is onder de grootst mogelijke besparing van materiaal. Overal heeft men gebruik gemaakt van het systeem van spaarbogen; zelfs in de buitenmuren heeft men tusschen diep gefundeerde steunpunten slechts even onder het loopvlak liggende spaarbogen geslagen.'¹⁴

Toch is de grond voor de fundering op verschillende plekken verstevigd met slieten en met horizontale balken. Op diverse afbeeldingen en tekeningen van deze opgravingen is te zien dat de steunpunten op één balklaag van ca 9 cm dikte liggen, waartussen de grond- of spaarbogen waren gemetseld. De diepte van deze fundering varieert van 344 tot 277 -NAP. De spaarbogen zijn 1½ steens opgemetseld (dikte ca 46 cm) met een steenformaat van ca 30 cm. Ze sluiten aan op poeren (gemetselde pilaartjes) - volgens de tekeningen G en J soms net boven de versnijding van de poeren en soms erop. Deze spaarbogen liggen dus wel wat dieper dan 'net onder het loopvlak', zoals Renaud vermeldt.

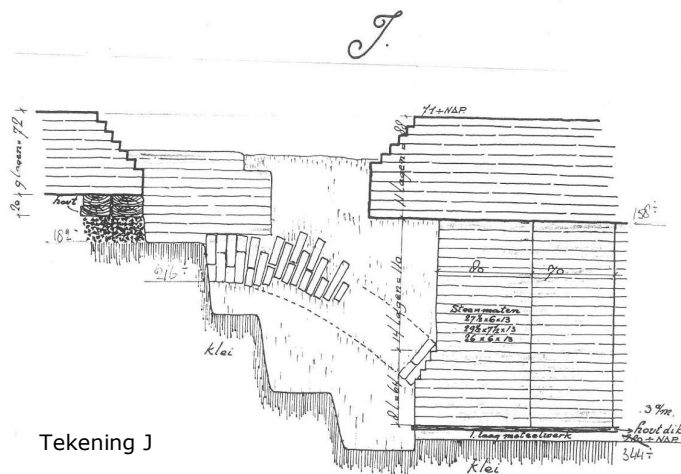
Tekening G

Afb. 29 Tekening G gemaakt door Renaud.

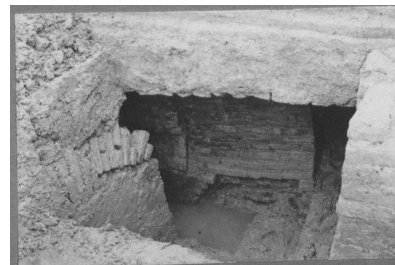

Afb. 30 Foto van de opgraving in 1940-43, behorend bij tekening G.

¹⁴ Renaud, J.G.N., Het resultaat van drie jaar opgravingsarbeid. Het Huis te Merwede (ca. 1945), DiEP Toegangsnr. 489-20015.

Tekening J

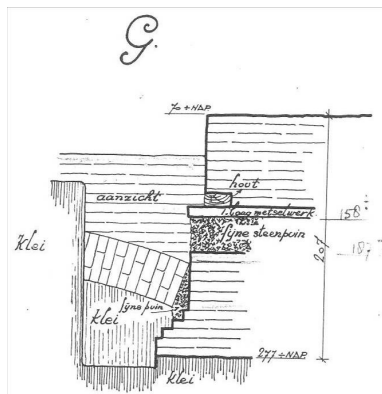

◀ Afb. 31 Tekening J, gemaakt door Renaud

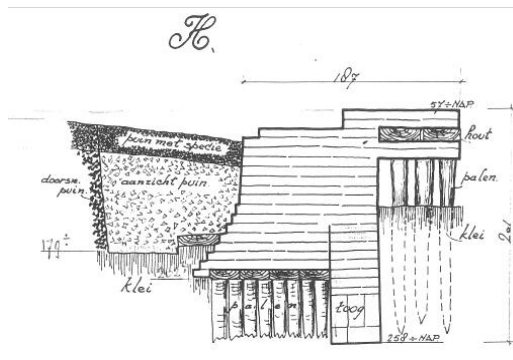
▲ Afb. 32 Foto van de opgraving in 1940-43, behorend bij tekening J.

Om nieuwe schade door water en ijs te voorkomen werd bij de herbouw (bouwphase II) het funderingssysteem aangepakt, waarschijnlijk omdat de oudere fundering te licht was. De fundering van bouwphase II is opgebouwd uit de volgende lagen:

1. een vlijlaag bestaande uit een dikke laag steenpuin, waar mogelijk op de restanten van fase I
2. één laag metselwerk
3. een of twee lagen houten balken. De enkele balk lijkt deels in het muurwerk te zijn opgenomen (zie tekeningen G en H). Bij meerdere lagen is sprake van kruisgewijze stapeling.
4. poeren of muurwerk zonder versnijding (trapsgewijs metselwerk waardoor een brede voet ontstaat).

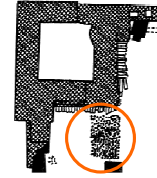
◀ Afb. 33 Tekening G gemaakt door Renaud

◀ Afb. 34 Tekening H gemaakt door Renaud

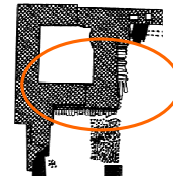
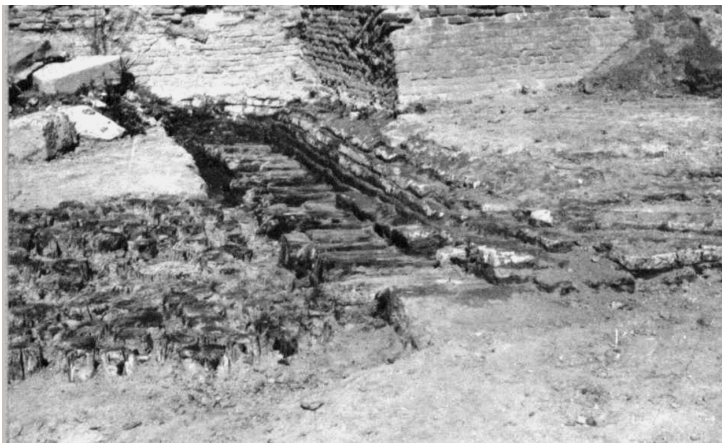
Twee funderingsresten verdienen apart aandacht. Onder en vlak naast de toren (de huidige ruïne) zijn funderingen gevonden van houtconstructies: een slietenfundering en een strokenfundering.

Naast de toren ligt een klein 'veldje' van een slietenfundering. Het slaan van slieten is een oude methode om de grond te verdichten waarop de fundering moet komen. De Romeinen pasten deze methode al toe; in West Nederland was dit voornamelijk rond 1300 in gebruik. Het zou te verwachten zijn dat de slieten in het Huis te Merwede bij de fundering van fase I hoorden, maar niets wijst daarop. Waar de slieten blootgelegd zijn, liggen ze op 150 tot 200 cm onder NAP. Dat is een stuk hoger dan de spaarbogen (344 tot 277 cm -NAP). Het is dus waarschijnlijker dat ze in bouwphase II toegepast zijn. Op de slieten ligt vervolgens een horizontale laag van een houten balk of kruisgewijs gestapelde balken waarop de versneden voet van de poer is gemetseld. Mogelijk was de voet niet gemetseld, maar gestapeld, want dat kwam vaak voor bij kastelen, maar daarover is niets gedocumenteerd. Als er ooit nog een keer aanleidingen zijn voor archeologisch onderzoek, kan ook dit vraagstuk aandacht krijgen. Het kan ook zijn dat dit stukje grond in een latere tussenfase is verdicht vanwege de natte ondergrond.

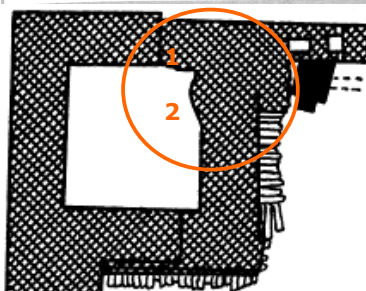
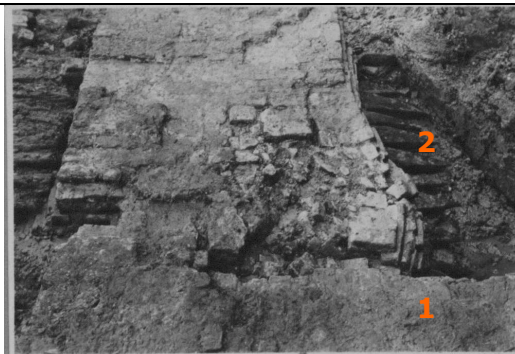
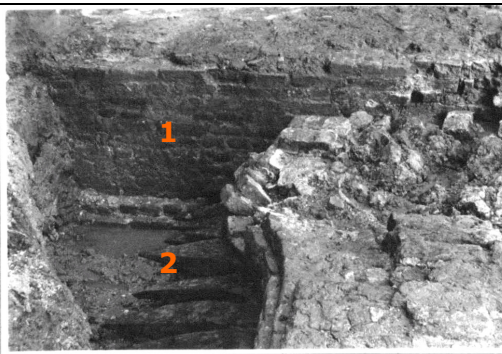
Afb. 35 Opgraving 1940-1943 met in het midden het slietenveldje. De slieten liggen ten zuiden van de huidige ruïne die links nog net te zien is. Rechts naast de slieten is de aanzet van een muur.

Onder de nog bestaande toren liggen twee restanten van funderingshout. Aan de zuid- en oostkant liggen roosterfunderingen van houten ribben of platen. Hiervan zijn geen maten bekend.

Afb. 36 Opgraving 1940-1943. Zicht vanuit het zuiden op de slieten links, en de strokenfundering rechts.

Ook onder de verdwenen oostelijke muur van de ruinetoren ligt een palenfundering. Het muurtje in het midden afbeelding 37 (1) is de noordmuur van de toren. Van de fundering zijn twee versnijdingen te zien, en ongetwijfeld liggen er nog een aantal lagen onder de modder. Maar wat betekenen de aangepunte palen (2) onder de muur rechts? Ze liggen hoger dan de versnijding van de noordmuur en kunnen dus behoren bij bouwfase II. Dat zou betekenen dat de fundamente van de noord- en westmuren van de toren nog tot bouwfase I behoren en dat voor de oost- en zuidmuren van de toren in fase II nieuwe fundamente zijn gelegd. Maar waarom zijn daarvoor aangepunte palen gebruikt? Dat maakt een fundering niet stabiel. De enige verklaring is dat dit hergebruikte palen zijn. De oostmuur heeft een merkwaardige uitstulping naar de binnenzijde van de toren die lijkt op een verzakking. Aan de buitenzijde is geen uitstulping of verzakking geconstateerd, daar is de constructie van het muurwerk nog in tact.

Afb. 37 en 38

Opgraving 1940-1943. Links zicht vanuit het zuiden op de slieten en de strokenfundering. Rechts zicht vanuit het noorden.

Afb. 39 Restauratiewerk aan de funderingen in 2010. Daarboven zijn vele herstellingen te zien uit de negentiende en twintigste eeuw.

Afb. 40 Funderingsherstel uit diverse fasen: vlechtwerk en een herstelling van vlechtwerk.

Afb. 41 De binnenzijde van de westmuur van de ruïne.

5.3 De westgevel en het spietorentje

Het muurwerk (bakstenen en ruitpatroon) van de westgevel is al besproken aan het begin van dit hoofdstuk. Hieronder wordt nader ingegaan op muuropeningen, details, de weergang en het arkeltorentje. Maar eerst de constructies voor vloeren en plafonds.

In de westgevel zijn drie smeedijzeren muurankers zichtbaar. Rechtsboven resteert nog één anker voor de balkenlaag van de tweede verdieping. Ter hoogte van de eerste verdiepingvloer zijn nog twee ankers aanwezig, op een onderlinge afstand van ca. 4,20 m. Aan de binnenzijde steekt van één anker de staart uit het muurwerk, net boven de versnijding waar de vloerbalken op rustten. De ankers geven aan waar de moerbalken aan de gevels bevestigd zaten. De moerbalken moeten dus west-oost gelegen hebben en de kinderbinten haaks hierop in noord-zuid richting.

Vergelijken we deze nog aanwezige bouwhistorische sporen met de tekening van Roelant Roghman (zie voorpagina en p 11), dan volgen er voor de overige vloerconstructies andere conclusie. Roghman heeft nauwkeurig gaten van vloerbalken afgebeeld op zowel de eerste als de tweede verdieping. De gaten liggen zo dicht bij elkaar dat hier eerder sprake lijkt te zijn van enkelvoudige balklagen. Dat is ook plausibel, want deze constructievorm werd ook al in de Middeleeuwen veel toegepast, meestal met hoge balken van dennenhout (hoger dan breed). De constructie is vooral bekend als opvolger van de samengestelde balklagen van moer- en kinderbinten, maar kwam dus ook al veel vroeger voor. Deze bouwwijze kan dus heel goed toegepast zijn in Huis te Merwede, maar het is opmerkelijk dat de ankers een andere en waarschijnlijk jongere constructie doen vermoeden voor de eerste verdieping. Wellicht duidt dit op verschillende bouwfasen.

Afb. 42 Ankers in de westgevel van de balkenlaag van de eerste verdieping.

Afb. 43 Anker in de westgevel op het niveau van de tweede verdieping.

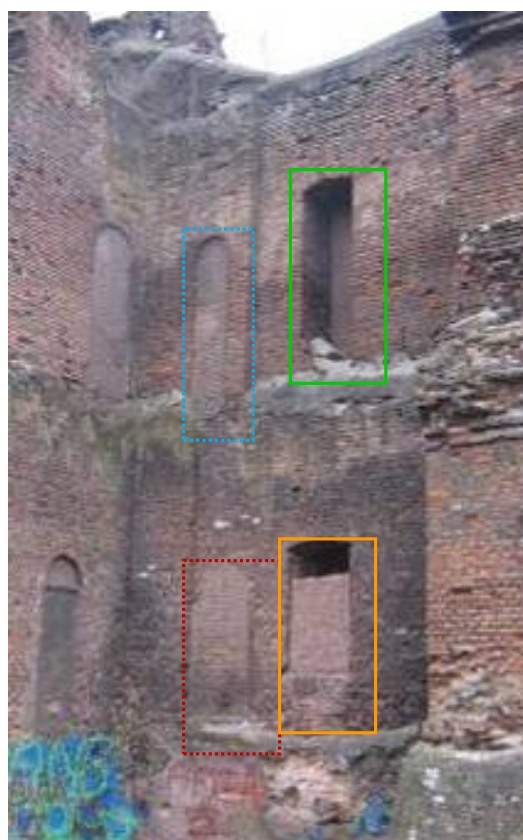
Afb.44 De staart van het muuranker steekt aan de binnenzijde los door het muurwerk heen net boven de versnijding voor de vloerconstructie.

De openingen

De westgevel heeft acht kleine rechthoekige muuropeningen die zijn te verdelen in twee boven elkaar liggende schiet- of lichtopeningen, een smalle lichtspleet voor een gemak op de woonverdieping, vier lichtspleten voor de trap rechts in de toren en een smal gat rechts daarvan. Geen enkele opening is hetzelfde, noch aan de binnenzijde, noch aan de buitenzijde. Wat aan de buitenzijde kleine spleten zijn, zijn aan de binnenzijde forse muuropeningen, voor grote vensters of deuropeningen. De verschillen zijn vooral aan de binnenzijde goed te zien. In corresponderende kleuren is op afbeeldingen 45 en 46 van elke muuropening de buiten- en binnenzijde aangegeven, zodat het verschil in grootte aan buiten- en binnenzijde goed te zien is.

Afb.45 Westgevel met muuropeningen.

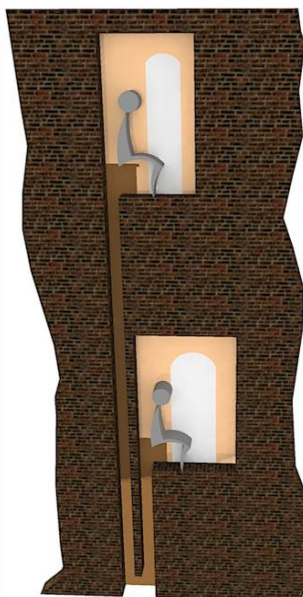

Afb.46 Binnenzijde westgevel. De rode opening aan de binnenzijde is aan de buitengevel niet aanwezig.

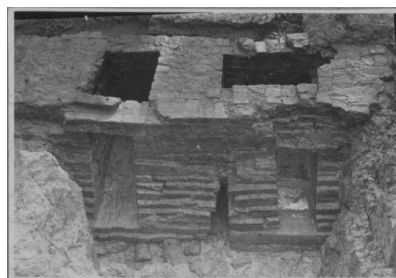
Het verschil in grootte van de openingen aan de buiten- en binnenzijde heeft te maken met de verdediging van het huis. Tegelijk is er ook een stuk comfort in verwerkt. De twee min of meer boven elkaar liggende deuropeningen aan de binnenzijde (de rode en blauwe kaders) zijn aan de buitenkant niet (de onderste) of nauwelijks (de bovenste) zichtbaar. De deuropening op de begane grond leidt uit verdedigingsoogpunt zelfs helemaal niet naar buiten. En wat aan de buitenzijde op de verdieping niet meer is dan een smalle kijkspleet van 15 x 55 cm, blijkt aan de binnenzijde een deuropening te zijn. Beide deuren leiden vermoedelijk naar een dubbel gemak waarvan de stortkokers voor twee verschillende woonverdiepingen naast elkaar liggen. Dit kan ook de reden zijn dat de deuren net iets schuin boven elkaar geplaatst zijn. De deuren in de zuidmuur (links naast de blauw omkaderde deur) leiden naar de traptoren. Alle openingen aan de binnenzijde van de ruïne zijn in de jaren '70 van de twintigste eeuw dichtgezet om overmoedige jeugd voor een val te behoeden.

▲ Afb. 47 Foto genomen door de spleet (blauwe kader afb. 44) in de westgevel op de verdieping. Rechts lijken sporen in het metselwerk waar mogelijk de plank heeft gezeten.

▲ Afb. 49 Computerimpressie van de gemakken in de westwand van de toren. De witte vlakken verbeelden de deuren aan de binnenzijde van de westgevel. Door J. Nipius, 2010.

▲ Afb. 48 Ter vergelijking: ook aan de noordzijde heeft het huis een dubbele storkoker voor twee boven elkaar liggende gemakken. Deze heeft Renaud blootgelegd in 1940-43. (NB: dit zijn dus niet de storkokers aan de westzijde, maar aan de noordzijde)

Aan de buitengevel onderaan is een kleine schiet- of lichtspleet op de begane grond (in het oranje kader). Deze ligt op 570 cm boven NAP en meet 15 x 120 cm. De opening is kleiner dan het venster erboven op de verdieping, vanwege de verdediging van het huis. Deze kleine opening is kenmerkend voor kastelen of verdedigingsmuren: de spleet is aan de buitenzijde smal en heeft aan de binnenzijde breder uitlopende dagkanten of wangen (zijkant van een venster)¹⁵. Het venster eindigt van binnen onder een dubbele segmentboog. De lichtopening heeft nog een eigen kleinere segmentboog met een varken (een reeks dunner wordende stenen in het metselwerk die weglopen tussen de laag erboven en de laag eronder) tussen de kleine segmentboog en de dubbele grotere. In de linker hoek is een extra hoekje metselwerk dat koud (dus zonder verbinding of voegmortel) tegen het oudere metselwerk aangezet lijkt te zijn. Ook de rechter hoek vertoont sporen van verschillend metselwerk. Mogelijk is hier sprake van twee bouwfasen. Het venster werd waarschijnlijk afgesloten met een binnenluik.

Afb. 50 Zicht op de afgeschuinde wangen. Links een extra hoek tussen de dagkant en sponning (pijl). Boven de segmentboog van de smalle lichtopening is een varken te zien.

► Afb.51 Detail rechts

¹⁵ J. Jehee, Tussen lucht en licht. De ontwikkeling van vensters, kozijnen, ramen en luiken (Zwolle 2010), p. 21

Het grote venster op de woonverdieping (groene kader op afb. 45) zit op 10,20 m boven NAP en meet 50 x 250 cm. Het wordt beëindigd met een dubbele flauwe segmentboog en heeft rechte dagkanten waarin vijf gaten van een horizontaal traliwerk zichtbaar zijn. Voor verdediging kunnen deze tralies op deze hoogte niet bedoeld zijn, maar wel als veiligheid voor de bewoners: aan de binnenzijde heeft dit venster een vensterbank met ongetwijfeld een prachtig uitzicht op de rivier, de landerijen en in de verte de stad Dordrecht. De tralies zullen de beschouwer in de vensterbank behoed hebben voor een vrije val uit dit grote raam.

Het venster kon afgesloten worden met een luik, wat te zien is aan een nog aanwezige luikspinning in de segmentboog (een profiel in metsel- of houtwerk waarin een luik, deur of raam past). Om toch nog wat licht binnen te krijgen, had het venster aan de bovenzijde waarschijnlijk glas-in-lood. Op afbeelding 52 zijn sporen te zien van een glassponning. Zo'n glassponning is vrij uitzonderlijk: meestal werd glas-in-lood zonder spinning in de opening geplaatst en vastgezet met specie.¹⁶ De inzet van een kalf (de dwarsverbinding tussen een bovenlicht en een deur of raam) markeert de scheiding tussen het luik onder en het glas-in-lood boven.

◀ Afb. 52 Westgevel, het venster op de verdieping waarin aan beide dagkanten sporen zijn van vermoedelijk een glassponning, een kalf en horizontaal traliwerk.

◀ Afb. 53 Detail van de glassponning en het kalf.

Bij de archeologische opgravingen zijn loodstrips gevonden met H-profielen van 5 en 7 mm dik. Uit de profielen blijkt dat de vensters verschillende vormen hadden. De dunne loodstrips van 5 mm wijzen op een venster met een smalle rand van glasstrookjes waarbinnen een vlak bestaand uit vierkante glaasjes van ca 8x8 cm. Het patroon dat past bij de zwaardere loodstrips moet grover geweest zijn. Het meest toegepaste glas in Nederland in de middeleeuwen was geslingerd glas. Hierbij werd een bol uitgeslingerd tot een grote schijf waaruit ruitjes gesneden konden worden.¹⁷ Dit vensterglas had een groene kleur.

Glas kwam in de veertiende eeuw nog vrij weinig voor in Nederland. De meeste huizen en gebouwen hadden alleen luiken. Daarnaast kwam ook perkament voor, of hoorn, varkensblaas en in olie gedrenkt linnen. Glas-in-lood werd alleen toegepast in belangrijke gebouwen. Het is dus opmerkelijk dat dit huis, met voornamelijk een belangrijke regionale functie, zo'n kostbare en moderne materialen had. In combinatie met de gevels met geglazuurde bakstenen heeft Huis te Merwede een prachtige en voorname uitstraling gehad.

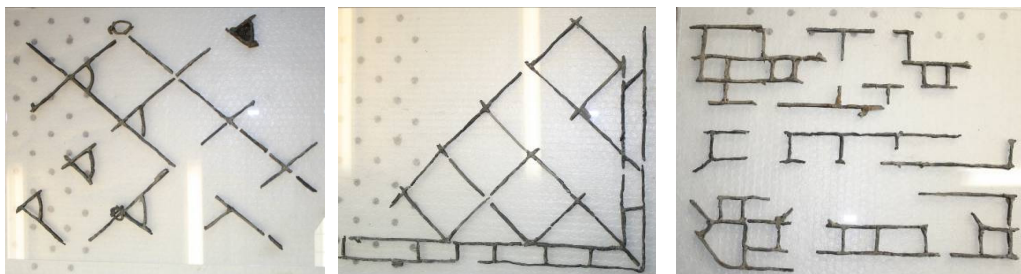
Aan de hand van de gevonden loodstrips zijn in 1987 en 2010 schetsen gemaakt van de vormen die de vensters in Huis te Merwede gehad kunnen hebben¹⁸. In één stuk lood zit nog verweerd glas.¹⁹

¹⁶ H. Janse, Vensters, Rijksdienst voor Monumentenzorg, 1971, p. 41.

¹⁷ Janse, Vensters, p. 14

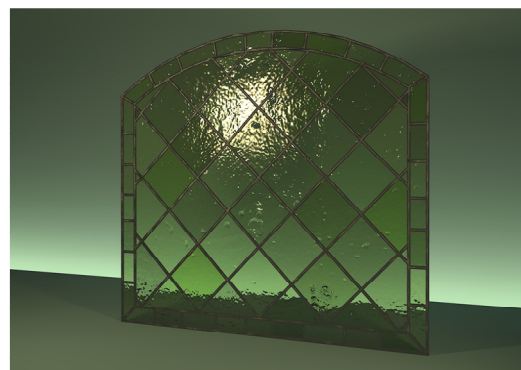
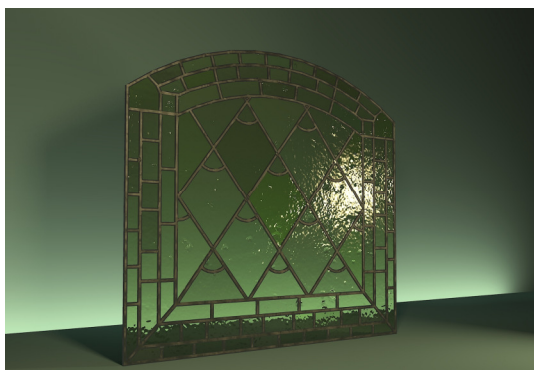
¹⁸ zie bijlage IV, 2^e afbeelding

¹⁹ Jehee, Tussen lucht en licht., p.14-15.

▲ Afb. 54 a, b, c. Een deel van de opgegraven loodstrips zijn sinds kort te zien in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Deze foto's zijn gemaakt tijdens de restauratie.

◀ Afb. 55 Een voorbeeld van een tijdgenoot: Rogier van der Weijden, linker paneel van het Middelburg Altaar, rond 1450. Olie op eikenhout. Gemädegalerie, Berlijn.

Afb. 56 en 57. Impressies van de ramen op basis van de loodrestanten. Dit zijn interpretaties, de gevonden onderdelen bieden te weinig aanknopingspunten om een betrouwbare reconstructie te maken. Ook de kleuren van het glas zijn een interpretatie die berust op veronderstellingen. Op de linker afbeelding zijn twee losse onderdelen samengevoegd: de rechthoekige randstrips en de ruitvormen. Het is niet zeker waar in het huis de vensters zaten. Computertekeningen: J. Nipius, gemeente Dordrecht.

In de westgevel zitten in het rechter gedeelte vier kijkspleten voor de trap. Deze zitten recht boven elkaar en zijn tussen de 65 en 75 cm lang en 15 cm breed. Op de hoogte tussen de eerste en tweede kijkspleet maar meer naar rechts is een nog kleinere spleet. Deze lijkt ook naar het trappenhuis te leiden, maar waarom er hier een extra lichtopening gemaakt is, is niet duidelijk.

Wat nu niet meer te zien is, maar nog wel op oude tekeningen (bv Roghman op de voorplaat.) is een opening die op de tweede verdieping heeft gezeten, net onder de weergang. De dagkanten waren in de zeventiende eeuw nog half zichtbaar, maar zijn in de eeuwen daarna zo ver afgebrokkeld dat er geen sporen meer van over zijn. Inmiddels is het muurwerk ook afgesmeerd met cement.

Kantelen

De westgevel van de toren werd beëindigd met een borstwering met kantelen boven een smalle uitkraging (1 of 2 naar buiten gemetselde steenlagen) waarachter de weergang was. Aan de binnenzijde is onder de restauratiemortel een penant of restant van een kanteel te herkennen die opgenomen is in jonger metselwerk. Aan de rechter kant heeft de westgevel geen rechte hoekomgang, maar een afschuining die breed begint vanaf de basis op maaiveld, maar naar boven toe smaller wordt. Deze afschuining is nergens anders toegepast, de functie is onbekend.

Afb. 58 Westgevel

Afb. 59 Detail

Spie- of arkeltorentje

Links op de hoek, met strategisch uitzicht over de stad Dordrecht en de rivier de Merwede is een klein spietorentje gebouwd - ook wel arkeltorentje genoemd. Het vijfhoekige torentje is in acht enigszins geprofileerde steenlagen uitgemetseld net onder het niveau van de uitkraging van de westgevel. Het is opgetrokken uit een iets kleinere baksteen dan de gevels, met formaten 20/20⁵x9⁵/10x4/5 cm met een 10-lagenmaat van 62 cm.

Aan de afgewerkte dagkanten en kiezoren (¼ baksteen) is de open verbinding met de weergangen te zien. De borstweringen onder de kijkspleten daarentegen hebben juist veel rommeliger metselwerk en kunnen een latere toevoeging of herstelling zijn. Hoe het in oorsprong eruit gezien heeft, is vooralsnog niet duidelijk: was de hoek oorspronkelijk een onderdeel van de weergang met kantelen en is de spietoren een latere toevoeging? Of is deze hersteld geweest na een aanval?

In de muren zijn de kortelinggaten nog aanwezig. Het torentje werd afgesloten met een stenen gewelfje waarvan een aanzet rechts nog te zien is. Wel is de afstand tussen het vloerniveau en het gewelf erg klein. Ook een middeleeuwse torenwachter moest hier krom staan, de torentjes hadden dus waarschijnlijk alleen een symbolische functie. Hoewel dit torentje in ruïneuze toestand nog moeilijker bereikbaar lijkt, is het evengoed al eeuwenlang een geliefde plek om te verpozen: tal van bezoekers hebben er in de loop der eeuwen hun ingekraste initialen achtergelaten. De tijd heeft het noodzakelijk gemaakt dat de toren geschraagd wordt door diverse ijzeren ankers.

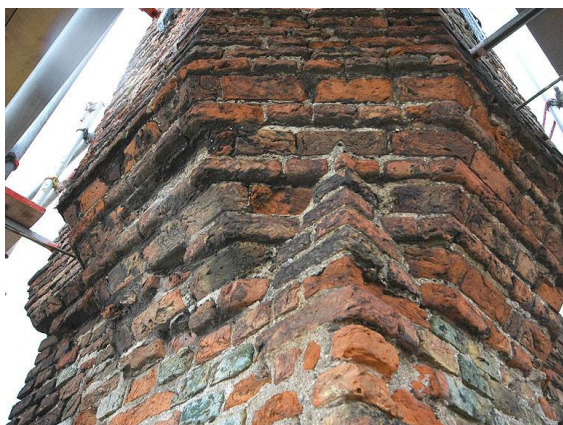
Afb. 60 Arkeltorentje

Afb. 61 Detail noordzijde

Afb. 62 Detail met historische graffiti

▲ Afb. 63 Spietoren in Huis te Merwede buitenzijde.

► afb. 64 De Groothoofdspoort in Dordrecht.

Afb. 65

Een sterk gelijkend spietorentje is te vinden aan de oostelijke zijgevel van de Groothoofdspoort in Dordrecht. De gelijkenis zit vooral in de vrijwel identieke lagen in het uitkragende metselwerk en de verfijnde profilering van de bakstenen. Een vergelijking van baksteenformaten en afmetingen kon niet worden gemaakt.

Het torentje aan de Groothoofdspoort kwam in het zicht nadat bij de restauratie van 1969-75 de zijgevel uit 1618 gedemonteerd werd. Die oudere zijgevel van de Groothoofdstoren wordt met enige voorzichtigheid gedateerd op de veertiende eeuw. De restauratie uit de jaren '70 stond onder leiding van ing. W. van den Berg, hoofdarchitect bij de Dienst Openbare Werken van Dordrecht²⁰.

5.4 De noordgevel

Aan de noordkant is alleen het massieve muurwerk van de toren overeind gebleven. De gevel is net als de westgevel opgetrokken uit een rode baksteen van formaat 27/29x13/14x6/7 cm met een 10-lagenmaat van 72-75 cm. De baksteen is verwerkt in combinatie met hetzelfde decoratieve ruitpatroon van gesinterde stenen (alleen koppen). Aan de noordgevel zijn geen muurankers. Deze gevel heeft, in tegenstelling tot de west- en de zuidgevel, geen uitkraging onder de weergang.

Restanten van muuropeningen in de noordwand

Aan deze zijde heeft het huis in ieder geval twee en mogelijk drie muuropeningen gehad. Deze worden beëindigd met een dubbele segmentboog waarvan de aanzet nog goed zichtbaar is in de dagkanten.

De dagkanten van beide vensteropeningen zijn recht, in tegenstelling tot de westgevel waarvan alleen het bovenste venster een rechte dagkant heeft. Omdat de vensters in de westgevel dichtgezet zijn, kunnen ze niet nauwkeurig vergeleken worden met de vensteropeningen in de noordgevel, maar het lijkt erop dat alle vier de vensters verschillend zijn, wat opmerkelijk is. Hier kan wel een aanwijzing zitten voor twee bouwfases van Daniël V en VI rond respectievelijk 1335 en 1355.

Afb. 66 Noordgevel

De onderste nu nog zichtbare dagkant is van een iets smaller venster dan de bovenste, waarschijnlijk een kijkspleet. De opening had in oorsprong een dubbele segmentboog die niet helemaal doorloopt tot aan de buitenmuur. De opening heeft rechte dagkanten en sporen van twee verspringende sponningen die wijzen op de aanwezigheid van glas-in-lood boven en een luik onder. Bij de opgravingen in 1940-43 zijn restanten gevonden van bindroeden (dunne metalen staaf in een glasvenster) en glasstrips. Dit was een grote luxe in deze tijd, die wel weer past bij het representatieve karakter van het huis. Vanuit verdedigingsoogpunt is het wel opmerkelijk dat deze sporen in het onderste venster zijn gevonden.

De bovenste dagkant hoort bij een iets bredere muuropening dan de onderste, wat wijst op een venster dat meer licht binnen liet, passend bij de woonfunctie die deze verdieping waarschijnlijk heeft gehad. Ook hier is een sponning die duidt op een luik of raam. De sponning is zwaar beschadigd, maar het is nog wel te zien dat deze recht is zonder de verspringing bovenin zoals de onderste muuropening heeft. Opmerkelijk is dat de ramen een relatief hooggeplaatst kalf gehad hebben. Hiervan is alleen een aftekening achtergebleven, het toegepaste materiaal (natuursteen of hout) is onbekend.

Afb. 67 Voor de hoekoplossing

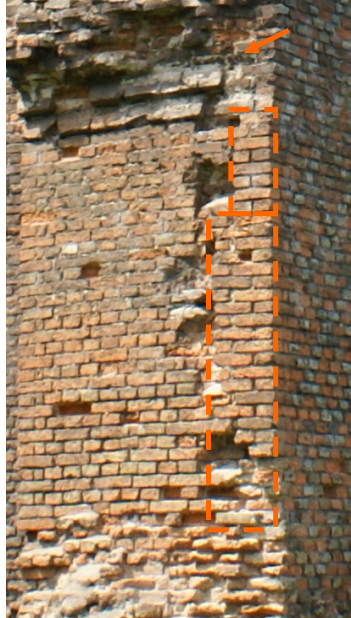
Afb. 68 De noordgevel met

Afb. 69 De noordgevel met

zijn in de noordelijke buitengevel klezoren verwerkt in de kop-penlaag: kop-klezoor-koppen. In totaal 10 klezoren onder elkaar met uitzondering tussen de 4^e en 5^e van boven, waar geen klezoor past i.v.m. het ruitpatroon.

*dagkant van de **onderste** opening en de aanzet van de dubbele segmentboog die niet tot de gevel doorloopt, maar tot de sponning (pijl). Boven is de sponning smaller dan onder. Zat hier bovenin ook glas-in-lood en onderin een luik?*

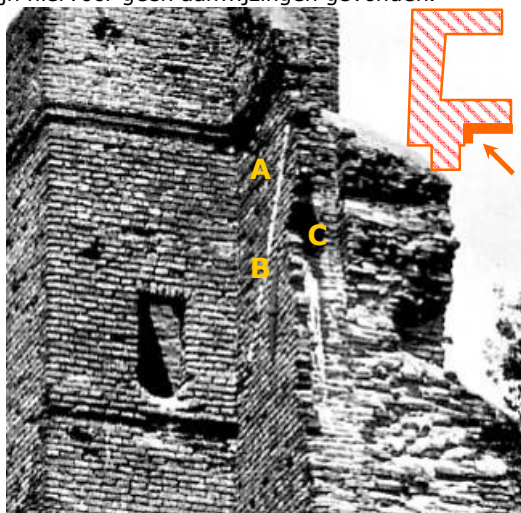
*dagkant van de **bovenste** opening voor een iets breder venster dan het onderste. De sponning is zwaar beschadigd, maar het is nog wel te zien dat deze recht is zonder versmalling bovenin zoals de onderste opening heeft.*

5.5 De zuidzijde

Aan de zuidkant resteert nog maar een klein deel van de muur van de vierkante hoektoren (afb. 70, bouwvolume nr. 1). Er tegenaan staat de uitbouw van de trap (bouwvolume nr. 2) die weer grenst aan een klein restant van wat vermoedelijk de zaal is geweest (bouwvolume nr. 3).

Op een foto uit 1955 (afb. 71) vertoont het massieve metselwerk van de zuidmuur van de hoektoren enkele bouwsporen: bovenin resteert, net onder de dakmoet (de nog zichtbare voeg van de verdwenen dakrand) van een zadeldak (A), één muuranker (B) voor de tweede verdieping van de toren. Achter halfsteens muurwerk lijken sporen van een koker (C) in dit metselwerk – zou hier nóg een gemak gezeten kunnen hebben, voor de wachters op de weergangen? Maar waarheen voerde de koker af? In de opgravingsplattegrond van Renaud zijn hiervoor geen aanwijzingen gevonden.

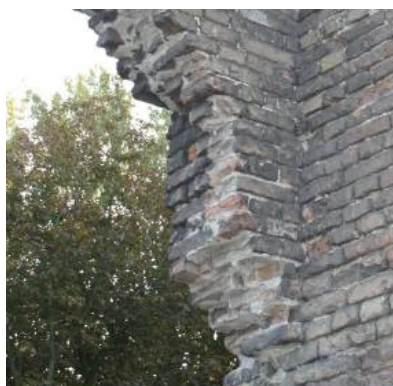
◀ Afb. 70 Zicht op zuidgevel

◀ Afb. 71 Zicht op zuidgevel uit 1955 waarbij de (stort?)koker C zichtbaar is.

De gevel heeft twee openingen. De bovenste leidt naar de binnenzijde van de toren. Omdat deze aan beide zijden is dichtgezet, kon deze niet nader onderzocht worden. De ondiepe opening op begane grond niveau is vermoedelijk een kaarsnis (afb. 72). Aan de achterwand is een inboeting (een kleine herstelling in het metselwerk). Bij het afgebrokkelde muurwerk rechts (afb. 73) is een restant van een derde opening. Dit lijkt een venster, kijkspleet of mogelijk een doorgang geweest te zijn naar een trap of andere ruimte – zie paragraaf 5.7. De doorgang heeft links net onder de rondboog en rechts in het midden natuurstenen blokken voor hang- en sluitwerk (afb. 74). De boog is halverwege links recentelijk aangeheeld. Rechts zitten klezoren in de koppenlaag van het muurwerk. De muur wordt beëindigd met de uitkraging van het hoektorentje. Vanaf de verdieping heeft het muurwerk een verjonging (naar boven toe dunner worden) en één dichtgezette opening die naar de toren voert.

Afb. 72 Nis in zuidgevel

Afb. 73 dagkant in zuidgevel

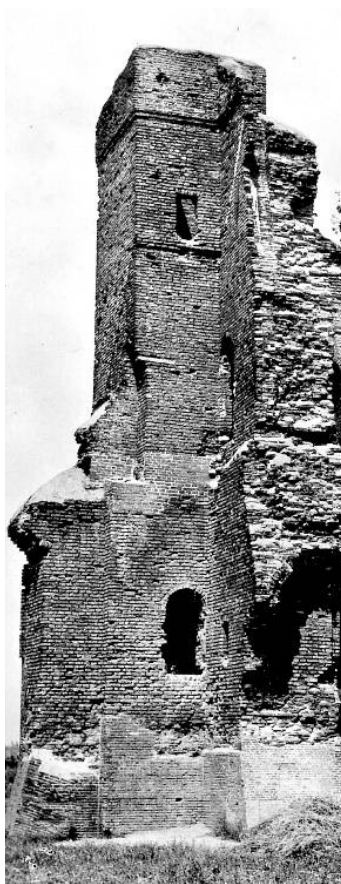
Afb. 74 natuurstenen blok in zuidgevel

5.6 De restanten van vertrekken aan de zuidkant van de toren

Links de hoek om komen we uit bij de buitenzijde van de muurtrap. Het vloerniveau van de verdieping laat zich nu moeilijk aflezen, maar op oudere afbeeldingen zijn de gaten van de vloerbalken nog te zien. Deze zijn in de twintigste eeuw dichtgezet (zie stippellijn op afb. 75). De muur wordt beëindigd met de uitkraging die om de hele hoektoren zat.

Afb.75 sporen van dakmoet en balklaag

Afb.76 Dezelfde hoek, foto uit 1955

Ook in deze wand zijn twee dichtgezetten openingen, één op begane grondniveau (1), één op het niveau van de weergang (2). Beide worden beëindigd met een rondboog. Ze leiden allebei naar de traptoren. Op oude afbeeldingen is te zien dat de bovenste een kleine opening was, die net boven de dakgoot begon (waar nu de dakmoet nog zichtbaar is, zie pijl op afb. 75). Was dit een venster dat licht bood in het trappenhuis van de toren? Of kon men hierdoor het dak bereiken? Wellicht beiden.

Bij de opgravingen in 1940-43 zijn drie vorstpannen gevonden en enkele dakleien van grijsgroene, zwarte en paarse lei (met ronde kant en spijkergat). De ruïne biedt ons geen nadere bouwsporen hiervan, maar we kunnen aannemen dat (enkele van) de daken bedekt waren met deze leien. Leien waren duur – daarmee is dit het derde bouw materiaal (na de gesinterde bakstenen en het glas-in-lood) dat bevestigt dat kosten noch moeite gespaard zijn voor het Huis te Merwede.²¹

Een bijzonder en nog onverklaard detail is de nis of uitkraging op de hoek van de traptoren. De nis heeft geen onderdorpel, maar begint vanaf het vloerniveau van de verdieping, net boven de balkgaten (die op oude prenten nog zichtbaar zijn). Voor een kaars lijkt de nis in ieder geval niet geschikt geweest te zijn, want er is geen vensterbank of onderdorpel. Rondom zijn de muren opgetrokken in schoon metselwerk, er is geen sprake van een ruïneuze toestand, er ontbreken geen stenen. In de binnenhoek, dus naar het vertrek gericht, wordt de nis aan de bovenzijde beëindigd met een langwerpige hardstenen console waaronder ook weer schoon metselwerk, met klezoren in de koppenlaag.

Direct boven de nis zat een zadeldak waarvan de dakmoet nog te zien is. Deze daklijn toont aan dat het huis aan deze zijde geen open weergang had en slechts één woonlaag onder een hoge steile kap.

Misschien dat enkele mogelijke opties een bijdrage kunnen leveren aan een oplossing van dit mooie maar raadselachtige detail.

Eén mogelijke verklaring kan zijn dat het hier gaat om een bouwkundige fout. De hoekomgang van de

toren is op de begane grond iets breder dan vanaf de eerste verdieping (zie de stippellijn). Misschien is dit een bouwfout en heeft men deze ongelijkheid opgevangen met de nis. Ter ontlasting van het bovenliggende muurwerk fungeren de natuurstenen latei en de twee schuine bakstenen.

Roghman heeft in 1646 een rij balkgaten getekend, dicht op elkaar. Lag hier een vloer?

Een laatste mogelijkheid is dat deze zaal misschien een zogenaamde ziende kap had, in open verbinding stond met de zaal. Een bekend voorbeeld hiervan is de Ridderzaal op het Binnenhof in Den Haag

Afb.77 De nis aan de zuidkant van de toren.

Afb. 78 Detail foto 1955

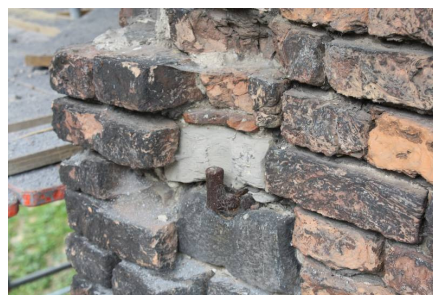
Afb. 79 Detail van Roelant Roghman, 1646.

Restant van een zaal

Het kleine restant van de muur van een van de zalen toont de dagkant van een groot venster, dat grote gelijkenis vertoont met de vensters in de noord- en zuidmuren. De rechte dagkant heeft een luikspinning met een natuurstenen blok met duim voor het luik (in de cirkel). Het venster wordt beëindigd met een dubbele segmentboog.

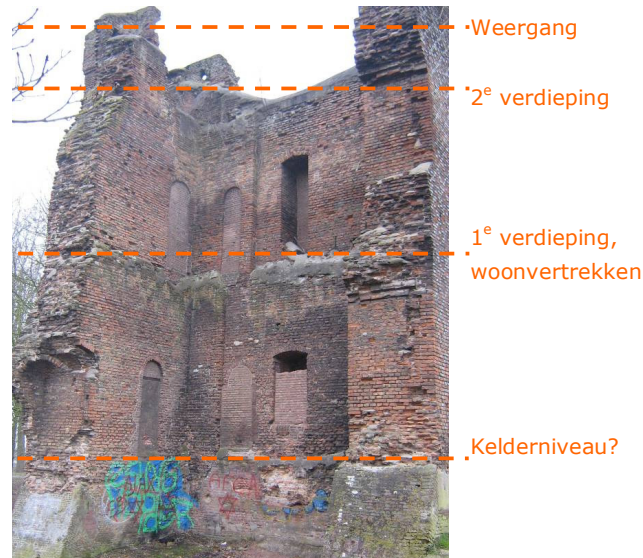
◀ Afb.80 Sporen van de dakmoet in de zuidkant van de traptoren

◀ Afb.81 In de dagkant van het vensterrestant in de zuidmuur is een natuurstenen blok met duim voor een luik of deur.

5.7 De binnenzijde of het interieur van de ruïne

Aan de binnenzijde van de toren bevinden zich nog zes openingen en drie dagkanten van openingen in de afgebrokkelde noord- en westmuren. Deze vensteropeningen zijn beschreven in paragraaf 5.3, 5.4 en 5.5. Hieronder komen de resterende bouwsporen aan de orde.

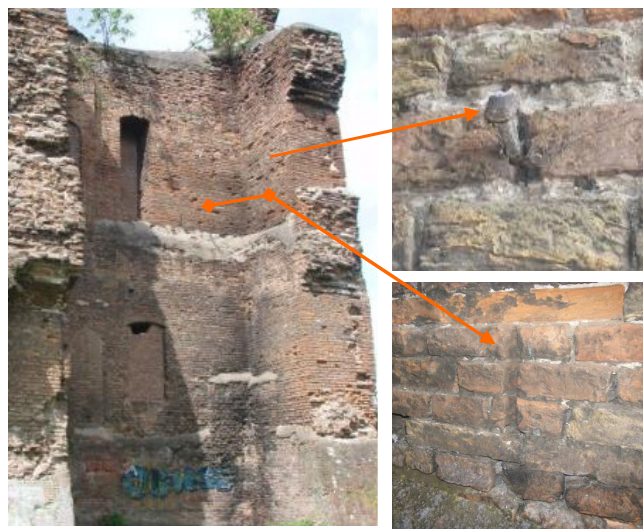
Afb. 82

Afbeelding 82 geeft globaal aan waar de verdiepingsniveaus lagen die Huis te Merwede gehad heeft.

Aan de binnenzijde zijn rondom resten zichtbaar van een verjonging die duidt op een vloerniveau dat ruim boven maaiveld lag. Mogelijk is dit een koele kelderruimte geweest onder een houten vloer. De verjonging is recent met een harde mortel afgesmeerd in verband met steeds terugkerende schade door vandalisme.

Een volgende verjonging is zichtbaar net onder de muuropeningen op de verdieping. Ook deze geeft het vloerniveau aan. Hier zijn nog sporen van bewoning aanwezig. In de noordwest hoek zitten links en rechts vlak boven deze verjonging smalle verticale sleuven in het muurwerk, op gelijke afstand van elkaar. De sleuven lijken bedoeld voor een (houten) schot of afscherming. Misschien voor de opslag van goederen? Of voor een bedstede? Erboven zit een smeedijzeren nagel in de muur.

Mogelijk ligt hier ook de verklaring voor de reeks balkgaten die halverwege naast het venster op de verdieping zitten en dienden ze voor een houten zoldering van deze afgescheiden ruimte.

Afb. 83

Afb. 84

In de hoek van de noord- en westmuren zit een verdikking in het muurwerk vanaf het huidige begane grondniveau tot halverwege het volgende niveau. De functie hiervan is onbekend, mogelijk de ondersteuning voor een houtconstructie.

Afb 85. Binnenzijde westgevel. De pijlen geven de rijen klezoren aan.

Links heeft de westmuur twee risaleringen, verspringingen van een halve steen dikte (afb. 85). De onderste zit links van de deuropening naar het vermoedelijke gemak, de bovenste zit rechts van de deuropening naar het gemak. Op begane grondniveau is de hoek van deze risalering netjes opgelost met klezortjes (afb. 80), op de verdieping is deze metselwijze niet toegepast. De klezortjes zijn toegepast tot ruim boven de deuropening, ca 15 metsellagen hoger. Daarna zijn er geen klezoren meer, maar het lijkt erop dat de muur hier een keer hersteld is met inboetwerk waarbij de klezoren weggelaten zijn. De hoekoplossing met klezoren is nogal willekeurig toegepast bij hoeken van het muurwerk, in dagkanten en risaleringen.

In de zuidmuur van de toren is een doorgang met afgebrokkeld muurwerk. Het vloerniveau hiervan was gelijk met dat van de naastgelegen (dichtgezette) muuropening. De muuropening heeft een dubbel gewelf dat in metselwerk en baksteen veel gelijkenis vertoont met de gewelven in de traptoren. De muur (dagkant?) van schoon metselwerk heeft in de onderste helft drie klezortjes, daarboven lijkt nieuwer werk waar geen klezoren zijn toegepast. Dit kan goed een herstelling of een wijziging zijn. De opening lijkt een enigszins klimmend gewelf te hebben en aan de binnenzijde een beëindiging met een segmentboog. Vooraan is een sponning te zien van een deur met onderin een natuurstenen blok voor een geheng. Aan de buitenzijde is in het afgebrokkelde muurwerk een restant van een dagkant te zien, mogelijk een venster. Dit vertoont overeenkomsten met de dagkanten aan de noordmuur. Doordat het gehele muurwerk hieronder is afgebroken is de functie niet meer met zekerheid te achterhalen. Omdat er mogelijk sprake was van een kelderniveau, zou dit ook een trapopgang kunnen zijn van de kelder naar het begane grondniveau.

◀ Afb.86 De muuropening aan de zuidzijde van de toren, met klimmend gewelf en een smalle dagkant van een venster of andere opening.

▲ Afb.87 Detail met zicht op het klimmend gewelf.

5.8 De trap in de toren

In de grote toren is een flinke muurtrap verwerkt. Aan de westzijde duiden alleen de vijf smalle vensteropeningen op de aanwezigheid hiervan. Het is een stenen wenteltrap die tot aan de weergang leidt. De toegang vanuit de toren op begane grondniveau is dichtgezet. Bij dit bouwhistorisch onderzoek was helaas te weinig gelegenheid om de trap nauwkeuriger te inspecteren. Hopelijk laat een volgende gelegenheid niet al te lang op zich wachten.

De muren van de traptoren zijn gemetseld met bakstenen van roodbakkende klei met formaten 27/28 x 12/13 x 6⁸/7⁸ cm en zijn gemetseld in staand verband, met kiezoren in de koppenlagen voor de hoekoplossingen.

De gemetselde spil heeft afgeschuinde hoeken en een metselverband waarbij in elke laag strekken en kiezoren zijn verwerkt. Op het niveau van de weergang is een kleinere roodbakkende steen toegepast van 22x10x5 cm en een 10-lagenmaat van 62 cm.

De toren is in het vierkant gebouwd – dit in tegenstelling tot de plattegrond die Renaud heeft getekend (zie ook bijlage II) en waarop hij een ronde spiltrap heeft aangegeven. In de traptoren zijn alle doorgangen naar de verdiepingen, de zaal en de gemakken dichtgezet.

Afb. 88 Luchtfoto uit 1939, zicht op de traptoren.

Afb. 89 De traptoren van binnen.

Afb. 90

Afb. 91

Afb. 92 Dichtzetting naar het gemak.

Afb. 93 Deze foto is genomen vanuit het lichtgat in de westgevel op de verdieping in de toren. Hierdoor is zicht op de trap en enkele doorgangen. Foto bewerkt door J. Nipius.

5.9 Een vergelijking van de muuropeningen

Laten we nu dan eens alle muuropeningen op een rijtje zetten en met elkaar vergelijken. Dan valt op dat er veel onderlinge verschillen zijn in de vormen van de muuropeningen, zowel in de breedte als de hoogte en vorm van de dorpels, bogen (segmentbogen en rondbogen) en dagkanten (recht of afgeschuind).

- De vierkanten toren heeft in ieder geval in drie van de vier zijden vensteropeningen. Van de vierde zijde weten we het niet, maar het lijkt waarschijnlijk dat ook die zijde openingen had.
- De vier deuren in de zuidwestelijke hoek zijn identiek van hoogte en breedte en worden alle vier beëindigd met een enkele gemetselde rondboog.
- De twee vensteropeningen in de westmuur en de twee dagkanten in de noordmuur hebben een dubbele segmentboog. Daarin zijn ze gelijk, maar verder zijn er veel verschillen.
- Het onderste venster in de westmuur is de enige opening met een smalle kijkspleet aan de buitenzijde en breed uitlopende dagkanten naar binnen toe.
- Het bovenste venster in de westmuur (met de vensterbank) en de beide restanten van vensters in de noordmuur hebben rechte dagkanten.
- Mogelijk dat ook het kleine restant van een dagkant in de zuidmuur van de toren hieronder valt.
- Het klimmend gewelf van deze opening lijkt op de klimmende gewelven in de traptoren, mogelijk was het een trapopgang voor het kelderniveau.
- In de vensters op de eerste verdieping van de noordmuur en de westmuur zijn sporen gevonden van (sponningen van) glas-in-lood in het bovenlicht, een kalf en een luik daaronder en in de dagkanten gaten voor vermoedelijk traliewerk.
- Het onderste venster in de noordmuur heeft ook een dubbele segmentboog, maar hier loopt deze boog niet door tot de buitengevel, maar tot de sponning. En deze sponning is aan de bovenzijde van de vensteropening smaller dan aan de onderzijde. Dit lijkt enigszins op de boog in de zuidmuur (bij het klimmende gewelf).
- De bovenste vensteropening in de noordmuur is breder dan de onderste. De sponning heeft hier geen versmalling zoals de onderste.
- In de vensteropeningen in de noordmuur zijn geen sporen gevonden van traliewerk.

Hieruit lijken twee of mogelijk drie bouwmethoden te destilleren:

1. De traptoren met boogvormige doorgangen in de zuidwestelijke hoek en de mogelijke kelderingang in de zuidmuur van de toren.
2. Het onderste venster in de westgevel, met afgeschuinde dagkanten
3. De overige vensters met rechte dagkanten en een enkele of dubbele segmentboog

Er zijn onderling binnen deze drie soorten nog veel verschillen, waardoor het toch lastig blijft om aan deze bouwmethoden ook verschillende bouwfases te koppelen. Om tot een weloverwogen conclusie te komen, zouden deze vergeleken moeten worden met baksteenformaten en metselmethoden. Dat kan in een volgend onderzoek uitgewerkt worden.

6. Waardering

Een waardestelling van het Huis te Merwede is eigenlijk vrij eentonig. Immers de gehele ruïne, inclusief de grond rondom, is van zeer hoge bouwkundige en archeologische waarde op vrijwel alle gebieden waarop zo'n waardestelling gebaseerd wordt.

In dit onderzoek is lang niet alles onderzocht en beschreven, daarvoor ontbrak de tijd. Er is niet met zekerheid aangetoond of er twee bouwfases in het Huis te Merwede te vinden zijn. Hiervoor zou een keer alle metselwerk apart opgemeten en beschreven moeten worden. Ook zou het zinvol zijn om hierbij alle restauraties aan het metselwerk in kaart te brengen, die vermoedelijk vanaf de zestiende eeuw zijn uitgevoerd.

6.1. *Bouwhistorische waarde – hoog*

De vele bouwsporen in de ruïne vertellen ons meer dan op het eerste gezicht lijkt en dragen in belangrijke mate bij aan de wetenschappelijke kennis van middeleeuwse versterkte huizen en over de bouwwijze en bouwmaterialen in de late middeleeuwen. In Huis te Merwede zijn diverse bouwmethoden toegepast, die bijvoorbeeld zichtbaar zijn in de verschillende varianten in muuropeningen – deuren en vensters in verschillende vormen, maten en functies. De ruime toepassing van luxe materialen maakt het huis nog extra bijzonder: het decoratieve metselwerk om de buitengevels met gesinterde stenen is op zichzelf niet uniek, maar in de vorm en mate waarin het dit in dit huis is toegepast is het ongeëvenaard. De vondsten van glas-in-lood en drie soorten leien voor daken getuigen van grote rijkdom.

6.2. *Architectuurhistorische waarde – hoog*

Huis te Merwede verschaft ons veel kennis over kastelenbouw in de late middeleeuwen. Ook vanuit architectuuroogpunt is de metselwijze met ruitpatroon bijzonder.

6.3. *Cultuurhistorische waarde – hoog*

De ruïne van het Huis te Merwede herbergt een zeer lange geschiedenis. Het vertelt het verhaal van de geschiedenis van Dordrecht. De macht van de adel en de strijd met de burgerij, de strijd tegen en met het water en de hedendaagse behoefte aan een band met het verleden – al deze aspecten worden vertegenwoordigd door het Huis te Merwede. Voor Dordrecht en de Dordtenaren is Huis te Merwede onmisbaar, onvervangbaar en onlosmakelijk verbonden met de belangrijkste periodes uit haar geschiedenis.

6.4. *Ensemblewaarde – hoog*

De ruïne staat natuurlijk niet op zichzelf, maar vormt slechts het bovengrondse gedeelte van een groot kasteel waarvan de funderingsresten ondergronds het aanvullende verhaal vertellen. Mede dankzij de opgraving in 1940-43 is het mogelijk geweest om een reconstructie te maken van het hele huis in twee of drie bouwfases. Ook de restanten van de schuur, die in de Merwede liggen, behoren waarschijnlijk tot dit ensemble. Natuurlijk is er ook ensemblewaarde in de relatie met de omgeving, de rivier de Merwede, het achterland en de stad Dordrecht. Helaas is dat achterland in de tweede helft van de twintigste eeuw grondig gewijzigd door de bouw (en afbraak) van een energiecentrale, de aanleg van twee insteekhavens, industrie en de bouw van een gevangenis. Deze relatie met het omliggende gebied mag niet verder aangetast worden.

6.5. Gaafheid en zeldzaamheid – resp. laag en hoog

Een gaaf kasteel is het Huis te Merwede zeker niet meer, van het eens zo imposante huis rest slechts een ruïne. En kun je spreken van gaafheid bij een ruïne, ook al is deze in 600 jaar tijd nauwelijks veranderd? De nog bestaande muren met hun verscheidenheid aan openingen en metselwerk zijn in de loop van hun geschiedenis door diverse oorzaken vaak beschadigd geweest en waar nodig hersteld, ingeboet, dichtgesmeerd met kalkmortel of cement. Gaaf is het huis niet te noemen, ook niet in zijn 600-jarige ruïneuze staat. Het is echter wel zaak om deze ruïne zo goed mogelijk te consolideren omdat het restant weldegelijk zeldzaam en uniek is.

Dat het Huis te Merwede een bijzondere plaats inneemt in de Dordtse geschiedenis en bij de Dordtenaren, is niet verwonderlijk. Het is een van de oudste en meest tot de verbeelding sprekende getuigenissen van haar geschiedenis. Het bouwhistorisch onderzoek heeft daaraan kennis toegevoegd over het gebouw zelf. Daarbij springt niet zozeer de bouwwijze van dit kasteel in het oog, maar veel meer de luxe waarmee het is uitgevoerd, met voor die tijd kostbare materialen zoals glas-in-lood en leien voor op de daken. Een aantal aspecten van de bouw van het Huis te Merwede getuigen van een rijkdom die in de late middeleeuwen weinig voorkwam in deze contreien. Dat maakt het Huis te Merwede niet alleen tot een tot de verbeelding sprekende ruïne, maar roept ook nog steeds veel vragen op over de status en ambities van de Heren van der Merwede.

Vervolgonderzoek

Voor een vervolgonderzoek zou het bijvoorbeeld zinvol zijn om alle steenformaten op te nemen en te vergelijken. Hiermee kan wellicht ook meer licht geworpen worden op de bouwfasen en of de ruïne werkelijk in zijn geheel uit bouwfase II stamt of dat er resten in te vinden zijn die nog uit de eerste bouwfase stammen. Ook kan dan uitgezocht worden of bouwfase II mogelijk is op te splitsen in IIa (1335) en IIb (1355).

Afb. 94 Huis te Merwede na de restauratie in 2010. In het maaiveld zijn de contouren aangegeven van het eerste Huis te Merwede. Foto: H. van Duinen, 2010.

7. Geraadpleegde bronnen en literatuur

- Alders, G.P. *De bakstenen landbouwschuur van het huis Te Merwede*. In: Holland nr. 19 -1987. P. 118-124
- AWN-Lek- en Merwestreek, Uitgebreide rapportage monumenten, nr.s 4977 (1983/87), objectnr. 97
- De kasteeltekeningen van Roelant Roghman (Canaletto 1989) in: [www.kastelenbeeldbank.nl/Zuid-Holland/Merwe\(de\)](http://www.kastelenbeeldbank.nl/Zuid-Holland/Merwe(de))
- Dordrecht in historisch perspectief, januari 2000
- Dordrecht zoals het was. No. 15 Industrie en Nijverheid (zj)
- Dossiers gemeente Dordrecht, Sector Stadsontwikkeling -1.853.3 SO/1990-1999/3806. Kerkeplaat Huis te Merwede. 01-01-1942 31-12-1992 1996 1.4B
- Duinen H.A. van, en C. Essenboom, Een leven lang restaureren. Architect ing. W. van den Berg. Historische Vereniging Oud-Dordrecht Jaarboek 2005
- Esch, C. van der, *Een middeleeuwse fundering in de Merwede*, in: Grondig Bekeken 4 (1989) I, p 25-43
- Gruben, R., Wielinga A., Saan, M., (red), *De Delftse colleges Kastelenkunde van prof.dr. Jaap Renaud* ('s-Hertogenbosch 2008)
- Haslinghuis dr. E.J. en Janse ing.H, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 2005)
- Hoevenberg, J., *Het Sint Elisabethsaltaar en het Huis te Merwede*, In: Oud Dordrecht 2009-3, p.45-49
- Janse, H., *Vensters*, Rijksdienst voor Monumentenzorg, 1971
- Janssen, H.L., Kylstra-Wielinga, J.M.M., & Olde Meiring, B. (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1979) p.71-74
- Jehee, J., *Tussen lucht en licht. De ontwikkeling van vensters, kozijnen, ramen en luiken* (Zwolle 2010)
- KNOB Bulletin 2010 – 2/3 Kastelenspecial
- Kransberg, D. & Mils, H., *Kastelengids van Nederland; Middeleeuwen* (Haarlem 1979), p.156-157
- Kuipers-Verbuijs, M.J. et al., *Ruïnes in Nederland* (Zwolle1997) p.274-277
- Lenselink W.H., *De heren van der Merwede, 1243-1403*. In: *Hollandse studiën* 3, Haarlem 1972, pp. 7-66
- Osseweijer-Van Bueren, A.F. (samenstelling), *Huis te Merwede te Dordrecht. Vondsten van de opgraving 1941-1943, AWN Lek- en Merwestreek* (2003)
- Renaud, J.G.N., *Het resultaat van drie jaar opgravingsarbeid. Het Huis te Merwede* (ca. 1945), DiEP Toegangsnr. 489. Inv.nr. 20015
- Renaud, J.G.N., "De opgravingen bij het Huis te Merwe in Dordrecht. Interessante causerie." In: *Trouw* 4 februari 1955
- Reijen, P.E. van, *Middeleeuwse kastelen in Nederland* (Bussum 1976) p.95-97
- Stöver, J. et al., *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000) p.430-432

Bijlage I

Lijst van bewoners en eigenaren van het Huis te Merwede

De heerlijkheid Merwede, en daarmee het kasteel Te Merwe, hadden de bezitters aanvankelijk in leen van de heren van Putten en Strijen en na 1371 van de graven van Holland.

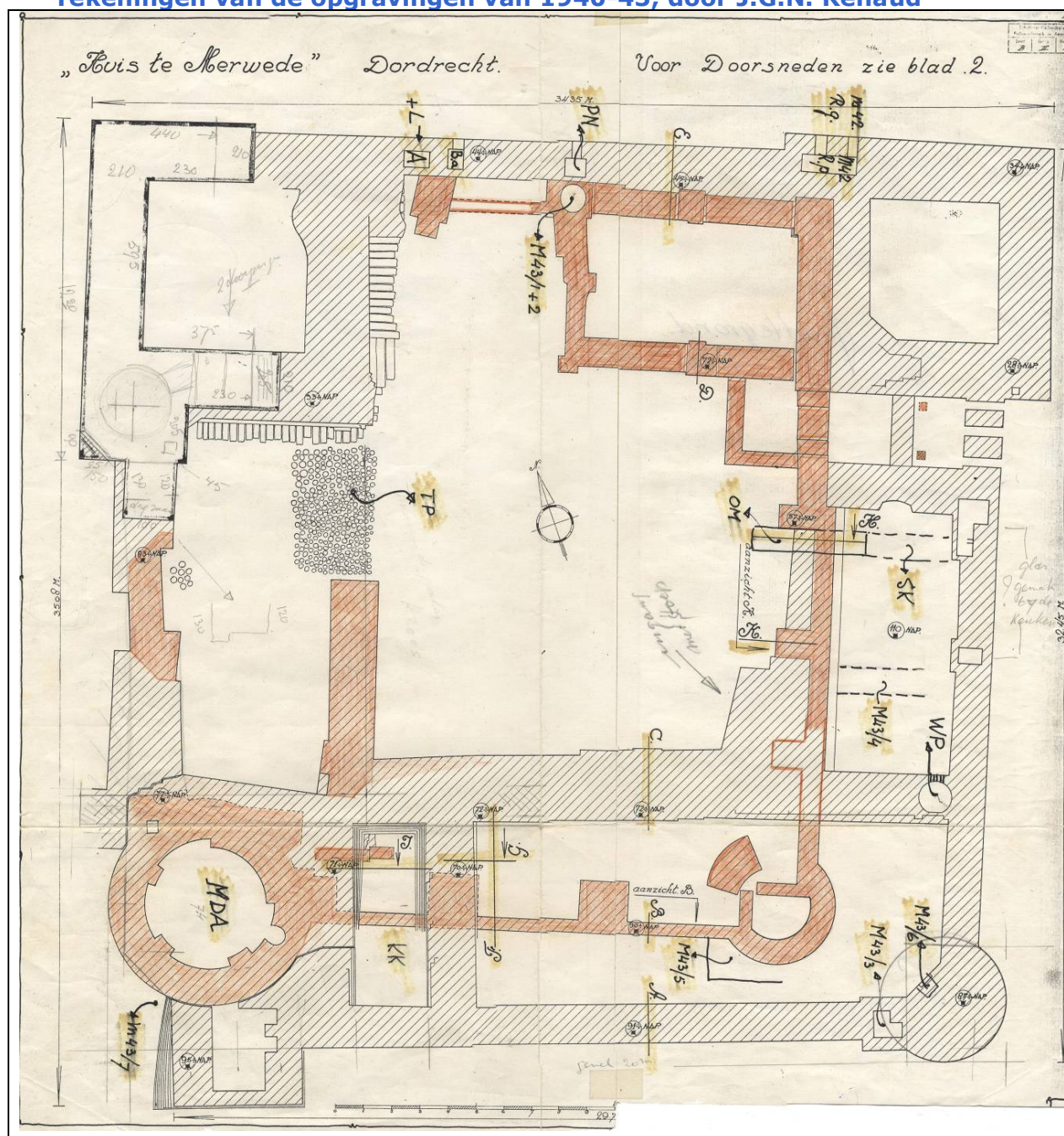
Alle oudste zonen van het eerste geslacht Van der Merwede heetten Daniel. De eerst bekende Daniel is Daniel II van der Merwede. Hij zegelde in 1243 twee verschillende oorkonden.

Reconstructie van de stamboom van de heren Van der Merwede (globaal):

Daniel I	onbekend
Daniel II	vóór 1243 – ca. 1283
Daniel III	vóór 1272 – ca. 1282
Daniel IV	ca. 1278 – ca. 1330
Bouw 1 ^e Huis te Merwede	vermoedelijk tussen laatste kwart 13 ^e eeuw en 1304
Daniel V	onbekend – ca. 1345
Bouw 2 ^e Huis te Merwede	ca. 1345
Daniel VI	ca. 1333 – ca. 1385
Daniel VII	onbekend – 1403
1418	beleg van Dordrecht
1418	Huis te Merwede raakt in verval
1421-1424	St. Elisabethsvloeden
1604	Stad Dordrecht koopt de ruïne

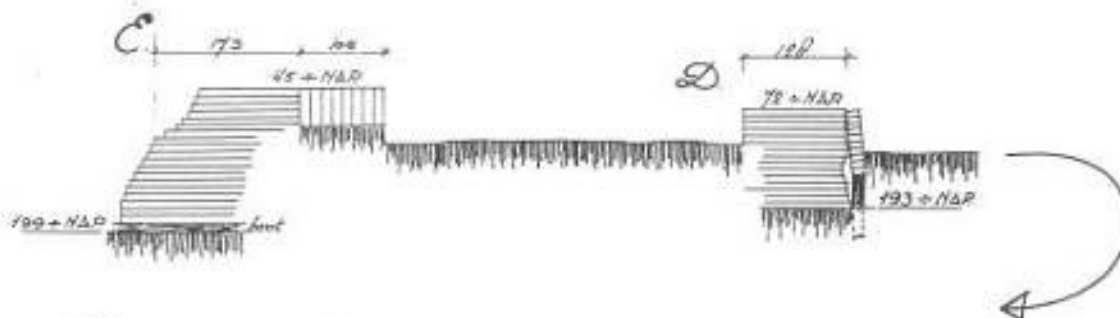
Bijlage II

Tekeningen van de opgravingen van 1940-43, door J.G.N. Renaud

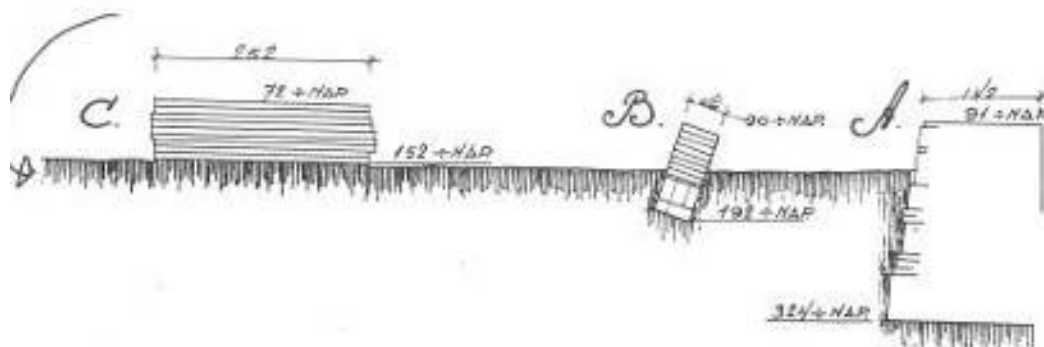
Huis te Merwede - Dordrecht

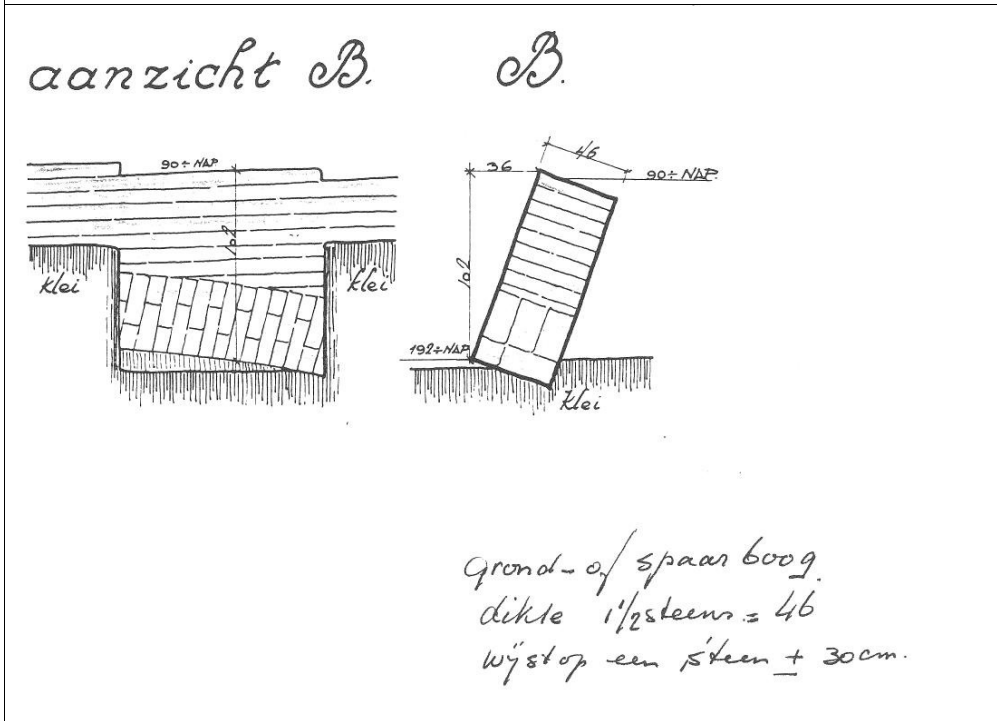
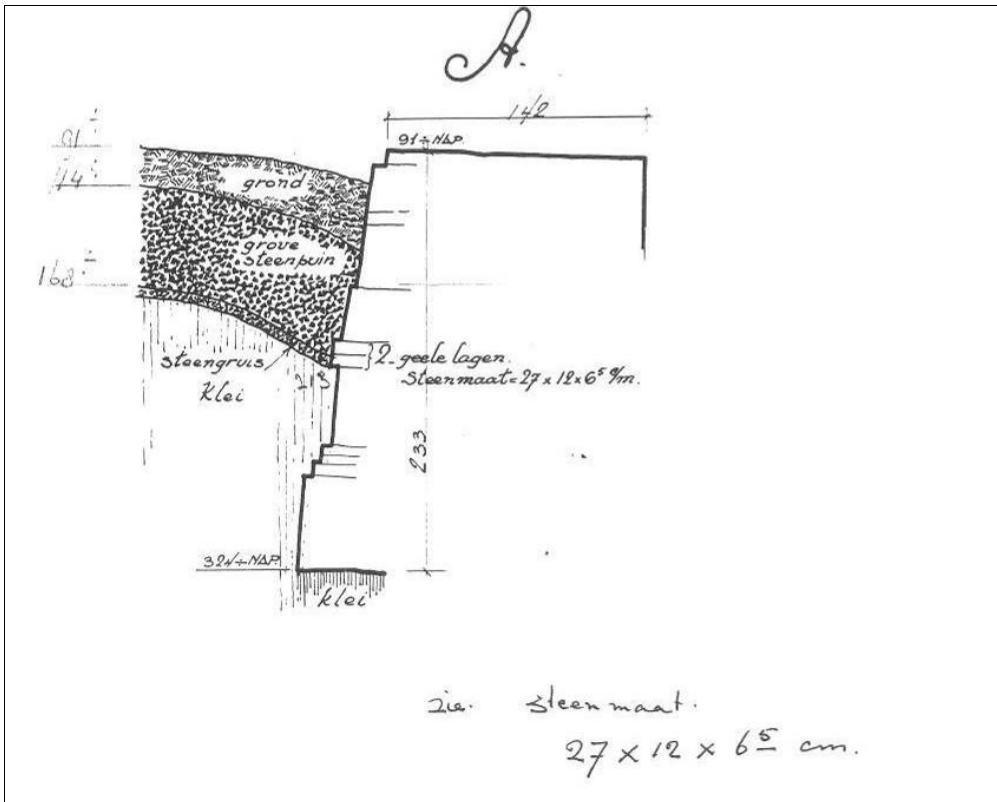
A = Zuidzijde.
E = Noordzijde

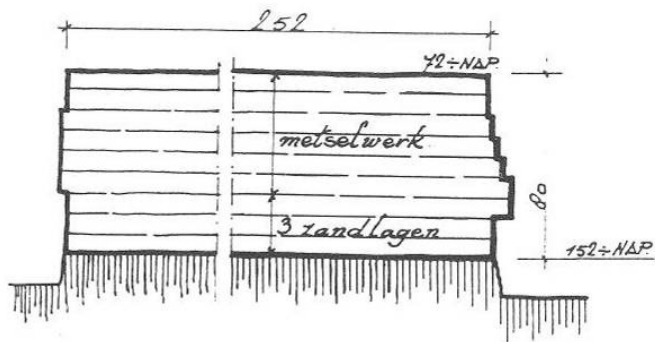
Doorsnede - schaal 1:50

Kittel 38C. Coord. 10848 /ust. nP Object nr. 187. 3	
Gem. Doorkleedt (Z.H.)	Object
Datum	Huis te Merwede
Put	Vlak
Cause/detel Doorsneden: 1:50 / aanzichten 1:20	
Schaal	Uiv.
Plot nr	

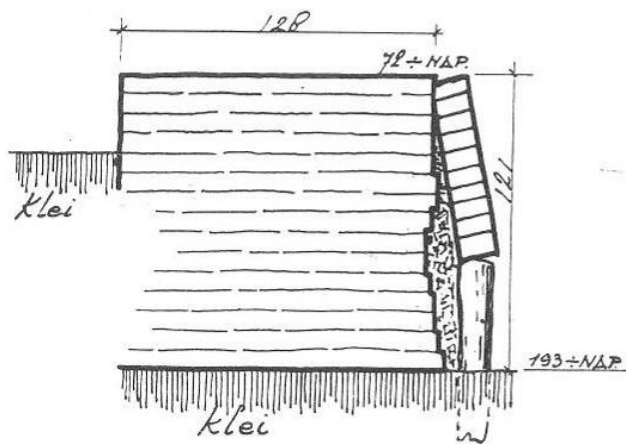

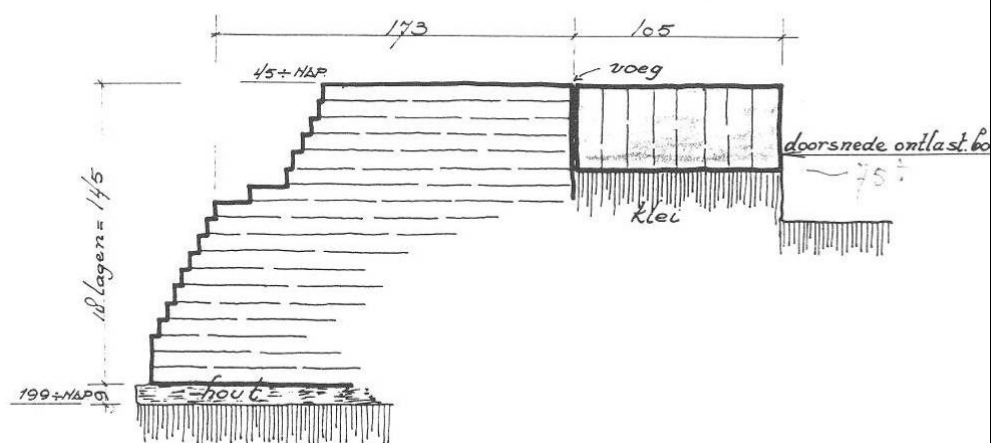
C.

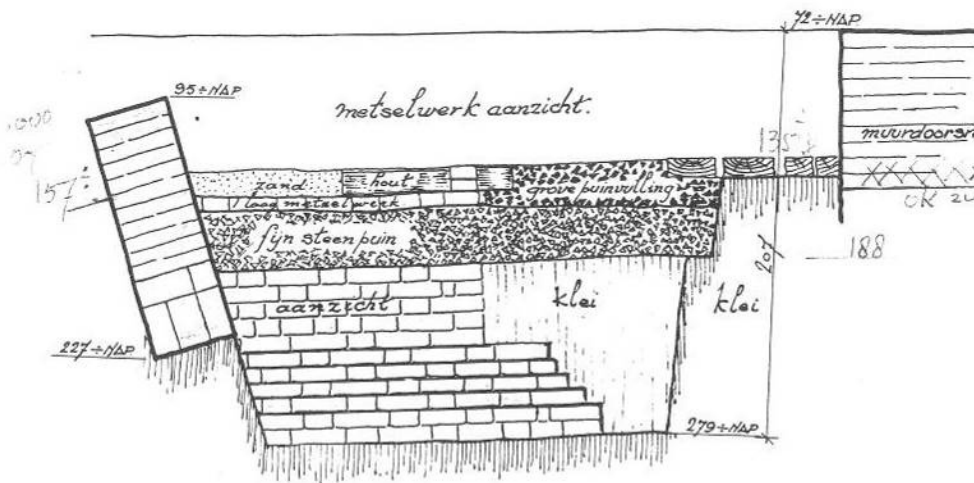
D.

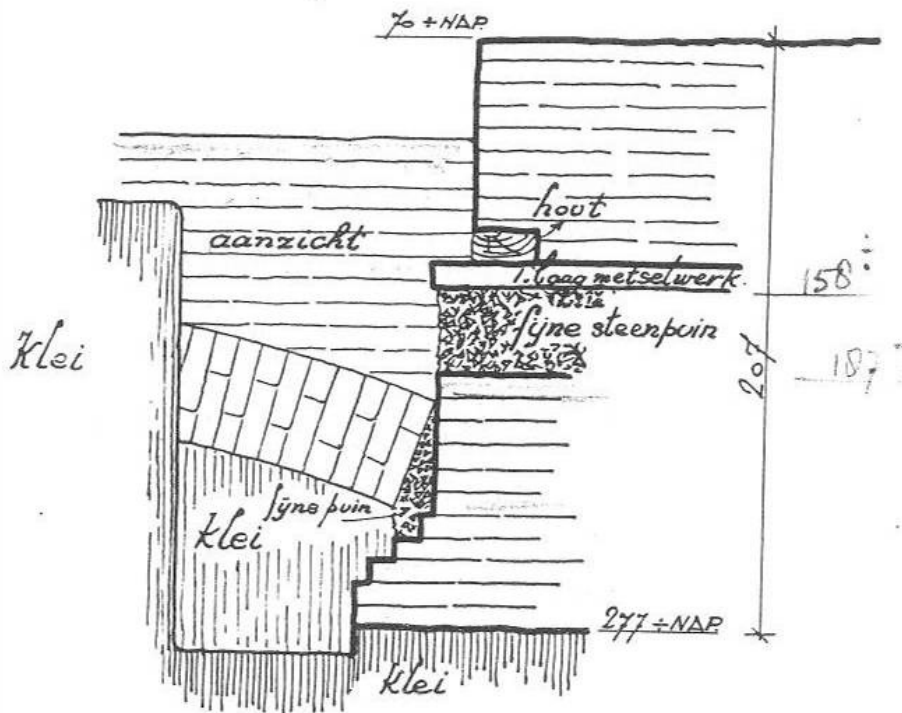
6.

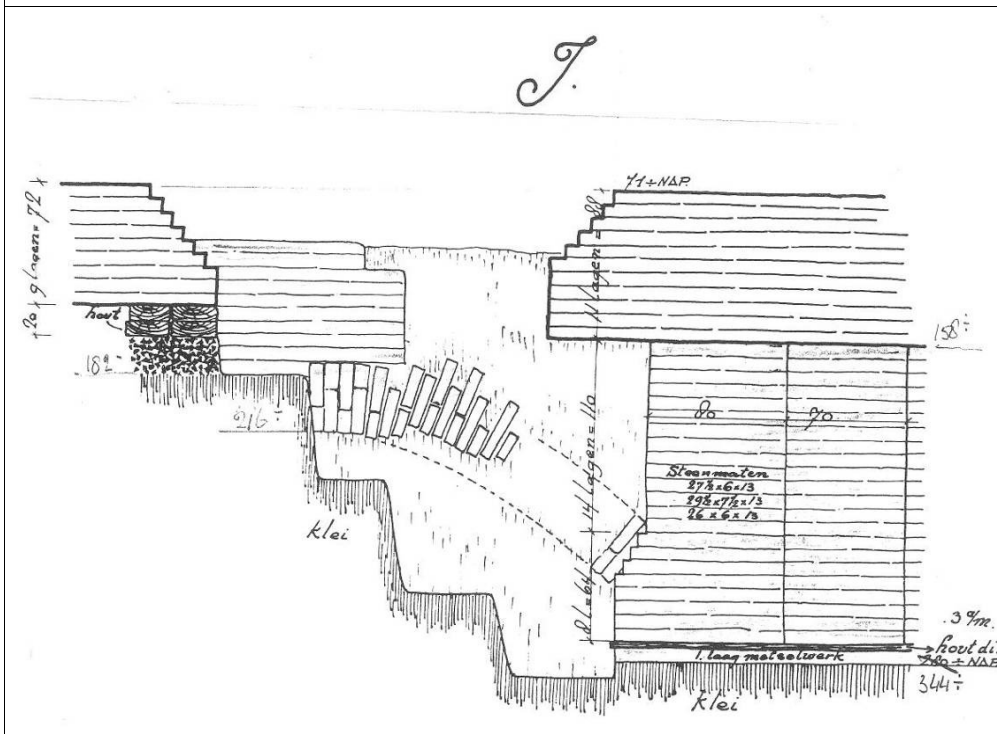
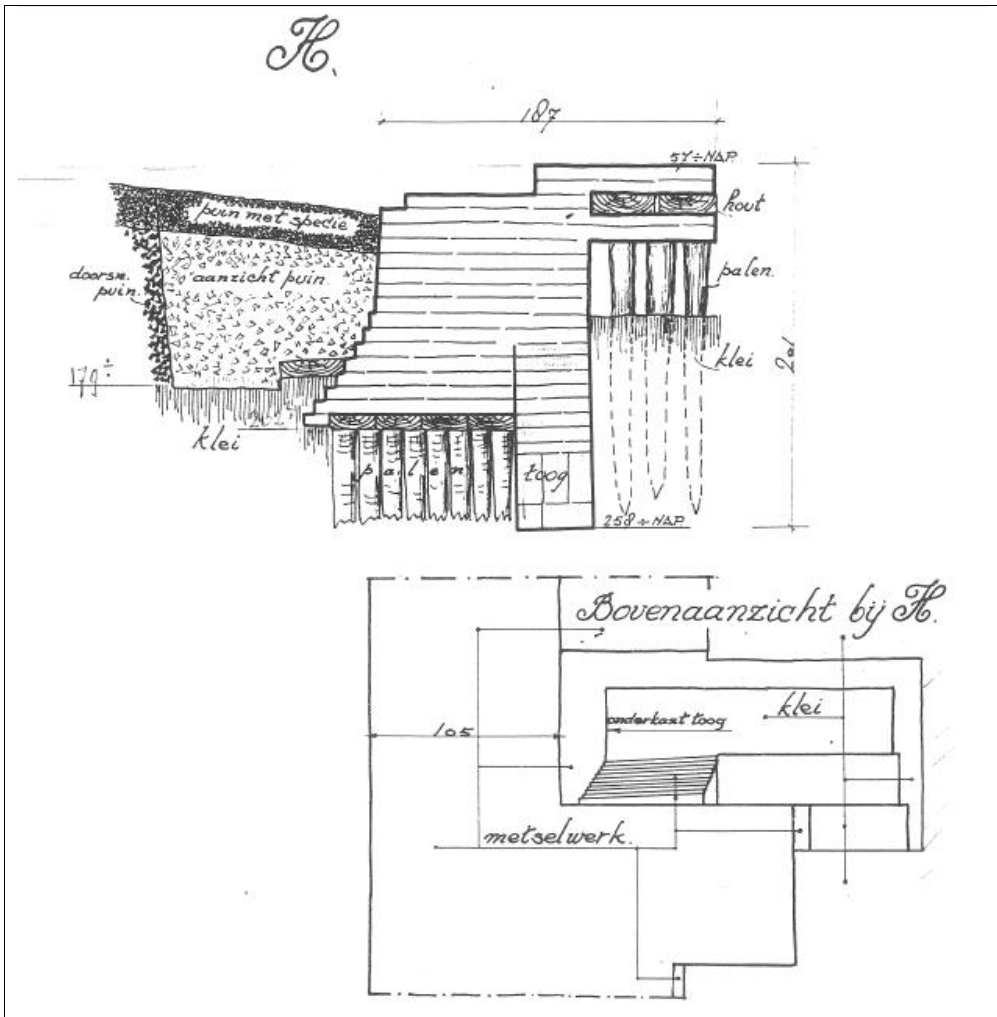

F.

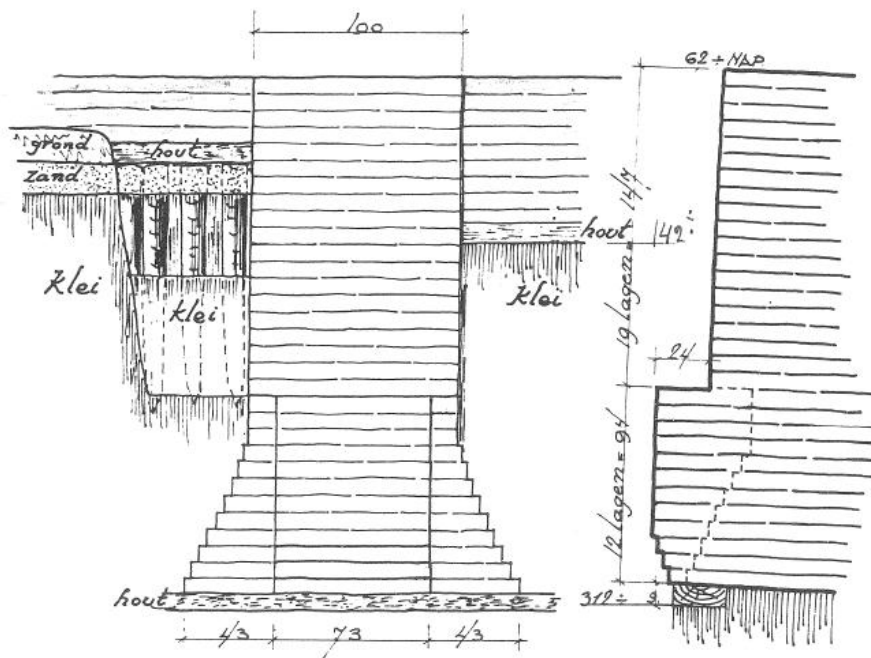
G.

aanzicht. K.

K.

Bijlage III

Vondsten van bouwmaterialen uit het Huis te Merwede, tijdens de archeologische opgraving van 1940-43

De vondsten van J.G.N. Renaud, op papier verzameld door G.H. Stam. De voorwerpen bevinden zich in het Museum van Gijn, het Provinciaal Bodemarchief te Leiden en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort.

7190 V vorstpan (fragment, 20 x 13 dik 1,8, Vermoedelijk Merwede, (INV.NR MOET 7190 W worden?, CdB), neg.nr 269.25

17192 a/f dakleien, verschillend materiaal en afmeting: A. grijsgroen, 12,5 x 15; B. paarse lei, 14 x 32; C. paarse lei, 14 x 36; D. paarse lei (fragment) 14 x 31; E. zwarte lei (fragment), 14 x 23; F. paarse lei met ronde kant, 15 x 30, spijkergat, waarschijnlijk Merwede, oud nummer: A: 36; B. 37, neg.nr 269.31.32.33

17193 vorstpan (groot fragment), h. 11,5 br. 27 L. 32,5, 14^e eeuw, vermoedelijk Merwede, neg.nr 269.26

17194 vorstpan (fragment, h. 11 L. 28 , 14^e eeuw, vermoedelijk Merwede, neg/nr. 269.27

ROOD BOUWMATERIAAL:

7190 N profielstenen, l. 21 br. 12, vermoedelijk Merwede, gezien middeleeuwse karakter van het baksel, kleur en menging lijkt sterk op Merwede, eind 14^e eeuw, neg.nr ...

8368 ring voor duim van een geheng, h. 4,2 Br. 5,5 L. 6,5, ijzer, geen datering, Merwede, neg.nr 223.19

8390 Duim van een geheng, h. 6,5 L. 18,8, geen datering, Merwede, neg.nr 223.14

8392 bindroede (fragment), ijzer, L. 24,9, geen datering, Merwede, neg.nr 238.28

8393 U-vormig ijzeren staafje, br. 4; 4,4 L. 7,2, geen datering, Merwede, neg.nr 223.18

8394 karm (fragment), ijzer, br. 6,4 L. 18,3, geen datering, Merwede, neg.nr ..

8396 loodstrips in klont klei, br. 6,3 L. 24, geen datering, Merwede, neg.nr ..

8596 bak en korf m,et Merwede vondsten (vervallen nummer bestemd voor kistjes met nagels/spijkers. 8596 voor kistje met nagels/spijkers overige voorwerpen naar nieuwe nummers 17091 t/m 17102., priem: L. 11,1 , schacht: L. 9,5, geen datering, Merwede, neg.nr 248.36

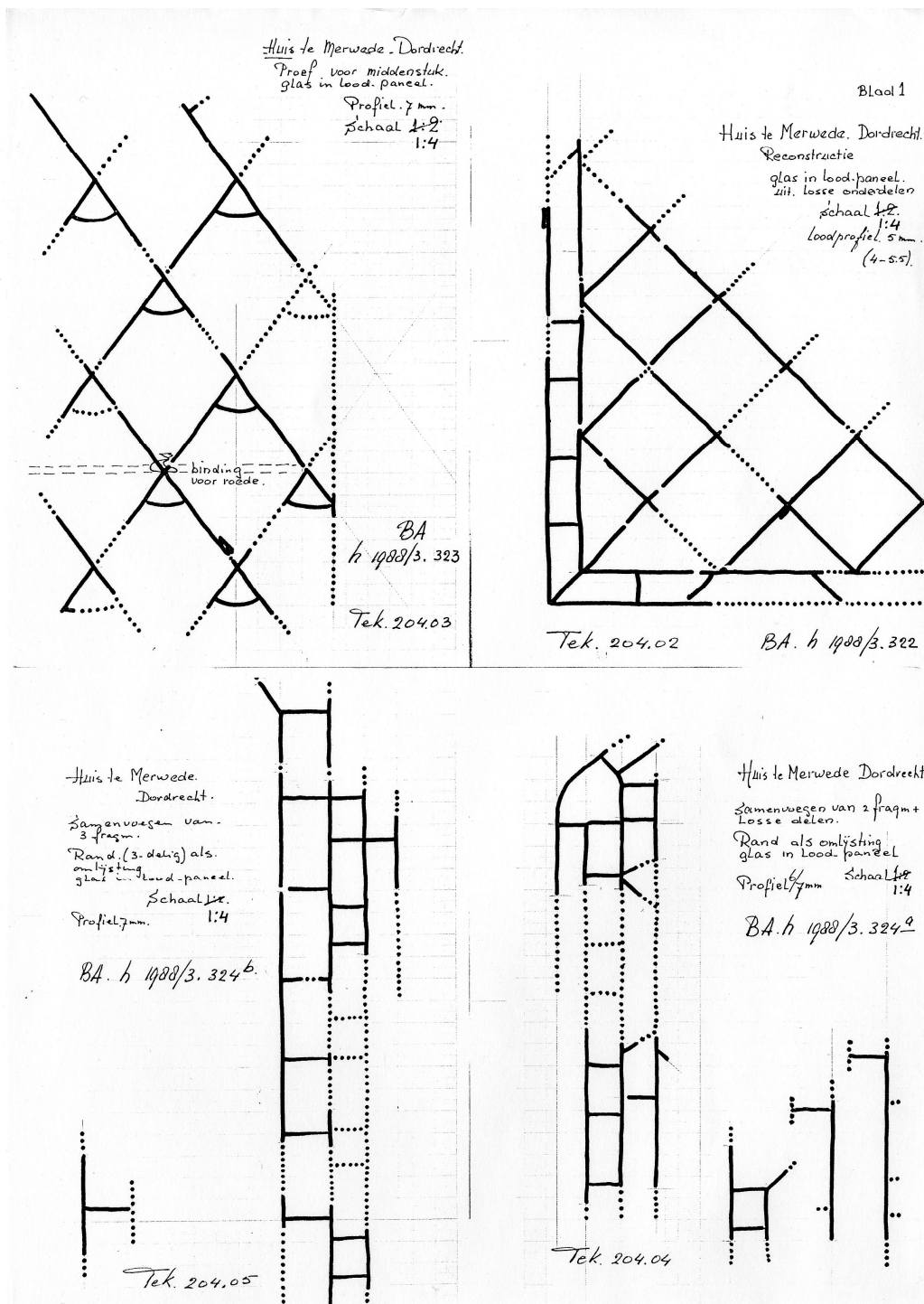
BOUWFRAGMENTEN/MATERIALEN:

15327 I,II 2 grote bakstenen, H.? d. ?, L. ?, geen datering, gevonden bij werkzaamheden aan Groothoofdspoort en Huis ter Merwede, cat, Oud Dordrecht 1894, nr. 77 en 78; cat. idem 1905, nr. 58

Bijlage IV

Schetsen van de mogelijke vormen van het glas-in-lood

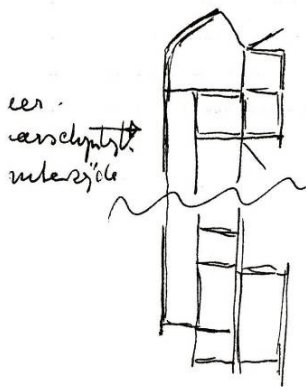
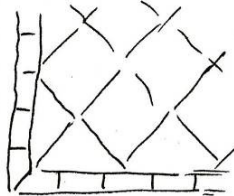
Naar aanleiding van de archeologische vondsten van loodprofielen. Beide tekeningen zijn niet gesigneerd en gedateerd, maar de eerste tekening lijkt van de hand van Renaud te zijn. De inventarisnummers A 1987 zijn later toegevoegd. De tweede tekening is een schets- of kladversie, gemaakt in 1987.

vervolg Di. 1/12.

De dunne loodstripp ^{beparen tot een} ~~hetten~~ venster met een smalle rand van glasstrookjes en een daarbinnen een vlak bestaande uit vierkante glasjes ($8 \times 8 \text{ cm}$) overhoeks -

De zwaardere loodstripp
samen een geheel anders
patroon, maakt ook
grove indruk.

het verkamit komt
veel voor - $35 \times 35 \text{ cm}$

ook dit onderdeel komt
veel (6x) voor
in één zwijn vakje dit
verweerd glas

Er moet nog wat meer gepuzzeld worden
en contact gezocht met Heren van Monumenten-
zorg.

Tel. Arie Peddemors. over het te gebruiken
inv. nummer. Prov. Bodemarchief

h 1900/3. x x x

↑
spatie

↑
maand
nummer

↑ te beginnen met 1.

Het cijfer 3 is gekozen omdat ik intrek April '88
wel uitvoeren

Bijlage V

Aantekeningen van de restanten van de schuur in de Merwede

Onderzoek van amateur C. van der Esch in 1964.

6401 - Dordrecht-Merwede-oever

Gevonden bij uitzonderlijk laag water op 26 februari 1964. Van der Esch zag toen een zwaar stuk muur liggen uit grote kloostermoppen opgebouwd, 90-100 cm dik en 2 x 1.5 m groot. Hij kon het destijds niet thuisbrengen. Er waren geen vondsten. 150 m O is km-paal 972.

Ligging van de schuur in de Merwede: Pal ten zuiden van het "Kleine Waaltje", iets ten oosten van km-paal 973. Staat op kaart van 1817. Schuur moet, wat vorm en afmeting betreft, toebehoord hebben aan Huis Te Merwede, dat 400 m verder stroomafwaarts ligt. Kasteel en schuur zijn beide hetzelfde georiënteerd: NNO-ZZW.

Afmetingen: 22 x 8.5 m

Muurdikte: 1 m; bij uitbouw van 3 x 3 m muurdikte van 65 cm.

Datering: waarschijnlijk gelijktijdig aan het oudste kasteel, d.w.z. tussen 1271 en 1304, vermoedelijk in 1284/1285 of kort daarna. Volgens Lips stond het kasteel (en de schuur) voor 1299 nog niet aan de Merwedijk, omdat het ontbreekt in Melis Stoke's Rijmkroniek.

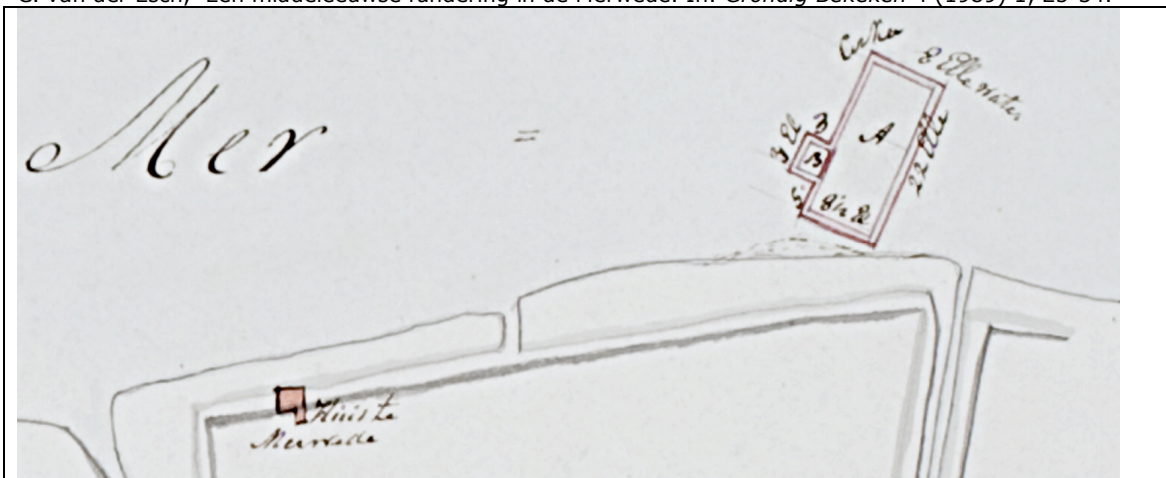
Er is ooit door een Dordtse sportduiker ter plaatse een stuk tegelvloer ontdekt.

De Merwede moet voor 1421 meer noordelijk met een grote bocht langs Papendrecht hebben gestroomd. De noordelijke ringdijk liep waarschijnlijk dicht langs het kasteel op geringe afstand van de schuur.

Gezien de vergelijkingen met soortgelijke schuren van Ter Doest en Eemstein betrof het slechts een kleine schuur. De circa 130 m² vloeroppervlak zou, in vergelijking daarmee, wijzen op een landbouwoppervlak van 32 morgen, d.w.z. 2 hoeven van elk 16 morgen groot.

Literatuur:

C. van der Esch, Een middeleeuwse fundering in de Merwede. In: *Grondig Bekeken* 4 (1989) 1, 25-34.

Detail van de 'Kaart van het Riviervak bij Dordrecht opgemeten door den Landmeter Teunis Wapperom Jz in den Jaaren 1817.' (Universiteitsbibliotheek Leiden)

